

О.Я. ЧЕБИКІН, В.О. БУЛГАКОВА

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ
ТА УМОВИ ЇЇ КОРЕГУВАННЯ**

МОНОГРАФІЯ

Одеса
ТОВ «Лерадрук»
2019

УДК: 159.9:34+34+008

Рецензенти:

Журавльова Л.П. доктор психологічних наук, професор;
Фурман А.В. доктор психологічних наук, професор.

Чебикін О.Я., Булгакова В.О.

Ч36 Психологічні основи правової культури та умов її корегування:
[монографія] / О.Я. Чебикін, В.О. Булгакова. – Одеса, 2019. – 162 с.

ISBN 978-966-2710-98-4

Монографію присвячено дослідженню психологічних особливостей правової культури в юнацькому віці та визначенню умов її психологічної корекції. Теоретично обґрунтовано модель названої культури, виділено шість умовних психологічних портретів особистості з різним рівнем правової культури, а також розроблено та апробовано систему корекційного впливу на правову культуру в юнаків та дівчат за інформаційно-просвітницьким, навчальним, розвивальним, рефлексивним напрямками.

Монографія адресована науковцям – психологам, культурологам, правознавцям, педагогам, а також аспірантам, викладачам, студентам.

ISBN 978-966-2710-98-4

© О.Я. Чебикін, В.О. Булгакова, 2019
© ПНЦ НАПН України, 2019
© Видавництво ТОВ «Лерадрук», 2019

ЗМІСТ

Вступ	5
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ	8
1.1. Уточнення психологічного змісту розуміння правової культури	8
1.2. Аналіз правової культури як ціннісного системного явища в структурі особистості	19
1.3. Узагальнення теоретичних підходів, що пояснюють психологічні механізми прояву правової культури	25
1.4. Психологічна характеристика юнацького віку та концептуальна модель дослідження правової культури	29
РОЗДІЛ ІІ. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	39
2.1. Вибір, обґрунтування та характеристика методів дослідження, умови та етапи його проведення.....	39
2.2. Уявлення осіб юнацького віку про власну правову культуру	48
2.3. Прояв правової культури в залежності від вікових та гендерних особливостей	51
2.4. Взаємозв'язок показників правової культури з даними властивостей особистості досліджуваних....	55
2.4.1. Аналіз статистично достовірних відмінностей між показниками властивостей особистості в різних групах досліджуваних.....	65
2.4.2. Специфіка зв'язків показників властивостей особистості з даними правової культури в різних групах досліджуваних.....	75

РОЗДІЛ III. ПОБУДОВА ТА АПРОБАЦІЯ СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	94
3.1. Загальні принципи побудови системи корекційного впливу.....	94
3.2. Характеристика побудованої системи для корекції правової культури	97
3.3. Результати апробації запропонованої системи у формуючому експерименті	140
Висновки.....	147
Література	150

ВСТУП

Стрімкі зміни в соціальному розвитку людства, демократизація стосунків з кожним роком загострюють проблему правової культури як в теоретичному, так і суто прикладному аспекті. Численні дослідження філософів (Ю.М. Дмитрієнко, О.М. Костенко, І.В. Староверова, О.І. Титаренко, В.А. Чефранов, Cranor C.F. та ін.), культурологів (С.І. Левікова, В.А. Луков, О.Л. Омельченко, Л.Є. Шкляр та ін.), соціологів (О.О. Жигулін, Ю.О. Зубок, В.М. Савин та ін.), політологів (І.В. Ковалева, О.І. Кульчицька, E. Blankenburg та ін.), юристів (О.С. Дьоміна, А.А. Молчанов, Є.В. Назаренко, Р.А. Ромашов, В.П. Сальников, L. Friedman, Ralf Michaels, Gibson J.L., R. Cotterrell та ін.), педагогів (М.К. Подберезський, Л.В. Твердохліб, Forrester D.V. та ін.) вказують, що недостатність сформованості правової культури є не тільки причиною виникнення різних соціальних конфліктів, а й призводить до криміналізації суспільства.

Психологічні аспекти правової культури є предметом аналізу як вітчизняних (Д.М. Бойко, О.В. Качур, О.В. Колосова та ін.), так і зарубіжних досліджень (С.А. Ермолаєва, О.А. Никитина, Л.М. Ніколаєва, L. Kohlberg та ін.). Водночас відмічається відсутність цілісного розуміння психологічного змісту цього феномену, недостатність його розробки та виділення характеристик прояву.

Особливої актуальності набуває ця проблема в юнацькому віці, якому притаманні яскраві прояви соціальної активності (С.Д. Максименко, А.В. Фурман, О.Я. Чебикін, Ф. Райс та ін.) та підвищення протестних дій, агресивності (І.І. Павелко та ін.). Узагальнення різних досліджень (Ю.В. Борисова, Л.І. Відмиш, Ю.В. Високих, Є.М. Гавриш, А.І. Долгова, В.Ф. Дубровський, О.О. Певцова, О.О. Рибаченко, М.І. Рябенко, Ю.С. Седая, Л.Д. Соломенко, Л.В. Твердохліб, L. Kohlberg та ін.) засвідчує, що розвиток правової культури в молодіжному середовищі залежить від різноманітних факторів. В педагогічній психології (М.Й. Боришевський, Н.П. Вороб'єва, О.В. Качур, О.В. Колосова, М.Д. Матюшина, О.А. Никитина та ін.), психології виховання (Н.І. Бобнева, Л.І. Відмиш, А.І. Долгова та ін.), віковій психології (Д.М. Бойко, Є.М. Гавриш, С.А. Ермолаєва, М.І. Рябенко, Л.М. Сокол, І.Н. Федченко та ін.) ця проблема розглядається переважно на рівні констатації її актуальності, що не дає ціліс-

ного уявлення про психологічні основи правової культури особистості, що розвивається, а також засади її профілактики та корекції. Саме тому метою роботи стало теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей прояву правової культури в юнацькому віці та побудови системи її психокорекції.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання: здійснити теоретичний аналіз методологічних підходів, що характеризують психологічний зміст правової культури; побудувати концептуальну модель дослідження психологічних особливостей цієї культури та розробити комплекс методів її вивчення; дослідити особливості проявів правової культури у представників юнацького віку та визначити її психологічні чинники; розробити та апробувати систему цілеспрямованої корекції правової культури молоді.

Виконані дослідження дозволили визначити комплекси властивостей особистості, що здійснюють детермінуючий вплив на правову культуру в юнацькому віці та зумовлюють рівень її розвитку; встановити, що провідними в осіб з високим рівнем правової культури є якості інтернальності та мрійливості; із середнім рівнем – сумлінність та вагомість чесності; з низьким рівнем – цінності щасливого сімейного життя, раціоналізму; виділити шість умовних психологічних портретів особистості в юнацькому віці з різним рівнем правової культури: раціонально-вимогливий, безтурботно-щасливий, відповідально-чесний, сумлінно-обов'язковий, врівноважено-справедливий, ідеалістично-впевнений. Уточнено розуміння особистісних цінностей у контексті правової культури на рівні відповідальності, сумлінності.

Монографія складається з трьох розділів. У першому розділі роботи викладено результати аналізу наукової літератури з досліджуваної проблеми, охарактеризовано сучасний стан її розробки, здійснено теоретико-методологічний аналіз підходів до дослідження правової культури, психологічних механізмів її прояву; визначено теоретичні позиції щодо сутності понять «правова культура», «правосвідомість»; теоретично обґрунтовано модель правової культури та умови формування в юнацькому віці. В другому розділі наведено зміст організації дослідження, обґрунтовано вибірку та методики дослідження, описано

«Шкалу оцінки рівня правової культури», методичну процедуру дослідження правової культури осіб юнацького віку. Здійснено аналіз емпіричних даних та подано їх інтерпретацію, що розкриває психологічний зміст правової культури в юнацькому віці, виділено умовні психологічні портрети особистості з різним рівнем правової культури. В третьому розділі обґрунтовано систему корекційного впливу та апробовано тренінгову програму корекції правової культури в юнацькому віці за такими напрямками: інформаційно-просвітницький, навчальний, розвивальний, рефлексивний. Представлено результати формувального етапу експерименту.

Виконана робота адресована науковцям – психологам, культурологам, правознавцям, педагогам, а також аспірантам, викладачам, студентам.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Уточнення психологічного змісту розуміння правової культури

Пізнання правової культури є предметом численних досліджень фахівців різних галузей знань (правознавства, філософії, соціології, історії, педагогіки, психології тощо).

Усвідомлюючи те, що від чіткості розуміння психологічних основ правової культури буде залежати як конструктивність пізнання цього феномену, так і адекватність обраної методології його дослідження, аналізувались як безпосередні, так і опосередковані категорії. Вони можуть мати як самостійне тлумачення, так і визначення, що може бути певною складовою феномену психології правової культури.

Дослідження засвідчило, що «cultura» походить від «colere», що означає піклуватися, удосконалювати, шанувати, заселявати, але спочатку використовувалось у значеннях вирощування, культивуації чогось. Поступово це поняття набуває більш широкого значення та охоплює інші сфери людського життя та діяльності, зокрема виховання і навчання людини [168]. Загально-визнаним вважається твердження, що культура визначає рівень розвитку суспільства, оскільки є сукупністю досягнень в його матеріальному і духовному розвитку. Матеріальні і духовні надбання суспільства становлять його традиції, і вони є умовою подальшого прогресу людства. Це – результати фізичної та інтелектуальної діяльності представників різних народів та нації на фоні зміни історичних епох. Змістовним наповнення культури є результати праці людей у всіх сферах буття і виробництва (науки і техніки, сільського господарства, мистецтва, архітектури, літератури тощо).

Розуміння культури як цілісного феномена обумовлено складністю та багатоманітністю життєдіяльності та творчості людини. Культура як об'єкт і предмет дослідження у різних галузях знань має давню історію. Вона досліджувалась, наприклад, у контексті антропології (Р. Бенедікт, М. Мід), етнографії (Е. Тай-

лор, М. Херсковіц), психоаналізі («формування особистості здійснюється під впливом культури і різних соціальних інститутів, розвиток яких, у свою чергу, обумовлюється географічними, економічними, етнічними і іншими чинниками») (А. Кардінер) [143], філософії (Н.Л. Румянцева та ін.), соціології (В.Н. Савин, М.Б. Смоленский та ін.), аксіології (Г.П. Вижлецов та ін.), психології (С.Д. Максименко, А.В. Фурман та ін.) тощо.

У своєму дослідженні взаємозв'язків різних видів культури А.В. Безсмертний зазначає, що у самому визначенні цього феномену, як правило, акцентують увагу на відмінності людської життєдіяльності від біологічних форм життя, адже перше значення – оброблення землі, догляд.

Сьогодні культуру зазвичай сприймають як доповнення, спрямування людської природи, що протистоїть їй. Культурна людина не може існувати без освіти і виховання, що саме і складає зміст культури у всіх народів, які зберігають власну спадщину і традиції як форму колективного досвіду у взаємовідносинах з природою. Отже, культура – це те, що відрізняє освічену, виховану людину від неосвіченої [10, с. 148].

У визначеннях культури робиться акцент на таких її ознаках: «практична реалізація загальнолюдських і духовних цінностей» [28, с. 66], «спосіб людської життєдіяльності з перетворення природи, суспільства і самої людини, виражений в продуктах матеріальної і духовної творчості» [169], сукупність цінностей, яка «служить духовною основою і ознакою для соціальної організації» [169].

Велике значення в культурі має особистісний фактор, адже в реальному житті культура невід'ємна від людини. Саме тому Ю.І. Єфімов та І.А. Громов розглядають культуру в аспекті людського фактору. «Поняття «культура» і «людина» при цьому пройшли еволюцію в своїй взаємодії». «Сенс слова «культура» – оброблення душі» передбачає певну індивідуалізацію людини, її розвиток [41, с.22, 26].

Поняття «людський фактор», на думку авторів, відображає гуманістичну спрямованість суспільного розвитку, що розкриває здатність людини дійсно бути творцем свого життя [41, с.62].

Культура як загальний спосіб існування людини, її діяльності та результат цієї діяльності об'єктивується у вигляді таких її продуктів, як уява про добро та зло, звичаї, знаряддя праці, засоби комунікацій тощо. Такими продуктами є мораль, відбір яких за ознакою значущості для всього суспільства є основою їх включення у право, тобто норми культури є визначальними при відборі правових норм [125, с. 508].

Існують й інші погляди на поняття культури. Так, наприклад, культура характеризується як певний досвід, сукупність поведінки, яка найбільш поширена у тому чи іншому суспільстві і передається спадково наступним поколінням [181, с. 17]. Вона розглядається також і як сукупність засвоєних знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв [137, с. 18].

Пов'язуючи поняття культури з поведінкою, прихильники цього погляду звужують його зміст, вказуючи тільки на певну його частину, яка може об'єктивно сприйматися. При цьому слід зазначити, що поведінка є предметом дослідження психології [181, с. 18 – 20]. Поняття культури, однак, існує поза межами психології доки воно не використовується у певних психологічних гіпотезах або теоріях [58, с. 297].

Відомо, що культура визначається як «специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, в системі соціальних норм і установ, у духовних цінностях, у сукупності ставлень людей до природи, між собою і до самих себе» [151, с. 292]. Її основними смислами в суспільстві є «знання», «цінності», які виконують когнітивну та регулятивну функції [40, с. 4].

Проте більшість філософів, соціологів, психологів і політологів вважають, що поняття «культура» включає в себе два аспекти, які відповідають двом аспектам діяльності людини: матеріальним і духовним досягненням.

Матеріальна культура характеризує діяльність з позиції її впливу на розвиток людини, наскільки має можливість застосувати свої здібності та творчі можливості. Це може бути культура праці, матеріального виробництва, культура побуту, культура місця проживання [169].

Духовна культура – це система духовних (нематеріальних) цінностей: релігійних, наукових, правових, моральних, естетичних тощо. До останньої також відносять види і способи творчої діяльності, що спрямовані на створення, збереження та поширення духовних цінностей на рівні міфології, релігії, науки, права, моралі, філософії, тощо [169].

Досить змістовним є визначення культури Д. Мацумото – «культура – це динамічна система правил, експліцитних та імпліцитних, встановлених групами з метою забезпечити своє виживання, включаючи настанови, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, спільні для групи, але такі, що реалізуються різним чином кожним специфічним об'єднанням всередині групи, що передаються з покоління в покоління, відносно стійкі, але такі, що можуть змінюватись з часом» [81, с. 31].

Таким чином, розглядаючи зміст поняття «культура» на основі узагальнення різних досліджень (А. Креберн, К. Клакхорн та ін.), можна констатувати кілька підходів. По-перше, так званий описовий підхід, що передбачає перелік усього, що може характеризувати це явище. По-друге, історичний підхід, в якому аналізуються акценти, що відображають особливості соціального наслідування та традицій еволюційного характеру. По-третє, підхід, в якому при визначенні змісту культури підлягають розгляду певні нормативні особливості з наголосом на способі життя, ідеалах та цінностях. По-четверте, підхід, що ґрунтується на психологічних процесах адаптації до середовища або навчання, формування звичок тощо. По-п'яте, так званий структурний підхід, при якому автори спираються на складові організації культури. По-шосте, генетичний підхід, де за основу беруться артефакти, ідеї, символи тощо [79].

Для нашої проблематики важливе значення мають такі ознаки культури, як-от: а) «суб'єктивні людські сили і здібності, що реалізуються в діяльності (знання і уміння, виробничі і професійні навички, рівень інтелектуального естетичного і етичного розвитку, світогляд, способи і форми спілкування людей у межах колективу і суспільства)» [151, с. 292]; б) сфери «свідомості, духовного виробництва (пізнання, моральність, виховання і освіта, включаючи право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію)» [151, с. 293]; в) системи суспільних відносин [151, с. 292 – 294].

Виходячи з узагальнення цих та інших визначень, можна говорити, що культура людини відображає особистісні цінності, які дозволяють їй презентувати себе в різних сферах людської діяльності на рівні етичних, естетичних, моральних, творчих, трудових та інших настанов.

У своїх дослідженнях Є.В. Соколов пропонує такі функції культури, через які можна розглядати механізми соціальної регуляції: освоєння і перетворення світу; комунікативна; сигніфікативна; накопичення і збереження інформації; нормативна; захисна; проєктивної розрядки.

Всі ці функції уособлюють похідні культури: систему цінностей, норм, інститутів соціалізації, засоби навчання та виховання. Вони є імперативами, якщо людина хоче бути соціальною, культурною та розумною [106].

Переходячи до розгляду розуміння змісту правової культури, слід зазначити, що також існують різні підходи до її визначення.

Фахівці виокремлюють правову культуру суспільства, професійної групи, особистості, тобто ті, що базуються на системі цінностей правової реальності суспільства [125].

Правова культура є складовою загальної культури як суспільства, так і особистості. Вона як різновид загальної культури представляє собою систему цінностей, накопичених людством у сфері права, і належить до правової реальності суспільства. Правова культура суспільства характеризується ступенем розвитку і юридичної захищеності прав і свобод особистості, ідеальності нормативного регулювання суспільного життя, рівнем правової свідомості суспільства, станом правопорядку і засобом його підтримання [125].

Правова культура є суспільно детермінованим поєднанням права та культури – двох субсистем суспільного життя [53]. Вона передбачає знання особою законодавства, усвідомлення змісту і спрямованості законів, шанобливе ставлення до них. Ця культура суспільства складається з таких елементів, як правосвідомість, законність, досконалість законодавства та юридичної практики [3].

Зазначимо, що правова культура є складовою правової системи суспільства. Як інформаційно-регулятивна система суспільства вона залежить від соціально-економічних чинників, має власні історико-правові й етно-культуральні особливості [161, с. 181].

У правовій культурі виділяють також складові: а) право, правовідносини, правосвідомість, законність і правопорядок [125, с. 22]; б) правова поведінка, правова соціалізація, правове виховання, правове мислення, правова активність, що походять із правової системи і являють собою специфічний прояв у сфері формування та розвитку відповідної свідомості індивіда [82]; в) правосвідомість і правове мислення, правове виховання, правомірна поведінка, правова активність [124]; г) правосвідомість, система правових норм і відносин, сукупність суб'єктів права, система правового виховання і правової освіти, режим законності і правопорядку [139, с. 257].

Правова культура як сукупність правил поведінки, що санкціоновані державою, і виконання яких забезпечується засобами державного впливу [16], об'єктивно виявляється у культурі правової поведінки, яка демонструє ставлення людини до вимог, що висуває суспільство у вигляді певних норм. Норми права, які є загальнообов'язковими для поведінки, встановлюються, санкціонуються, забезпечуються та охороняються державою для регулювання суспільних відносин [105].

Оскільки суспільство складається із різноманітних соціальних груп, які мають різні особливості правової культури, зумовлені специфікою функціонування груп у суспільній системі, то можна говорити про її численні індивідуальні варіації, що схо-

дять до специфіки соціальної взаємодії та професійної діяльності [53]. До таких соціально-професійних варіацій належить, наприклад, правова культура у юридичній [125, с. 513], охоронній [84, с. 50], педагогічній діяльності [103, с. 16]. Стосовно останньої зокрема наголошується на важливості поєднання розумово-вольових і морально-психологічних складників, які проявляються у світоглядно-освітній, професійно-педагогічній діяльності і в приватному житті [103, с. 16].

Правова культура особистості як конкретного носія певної культури суспільства визначається рівнем її такої соціалізації, ступенем засвоєння та використання нею правових положень. Вона передбачає не тільки знання та поняття права, але і відповідні правові судження та практичні дії [125], певну діяльність у сфері права згідно із рівнем суспільної правосвідомості, станом законності, законодавства і юридичної практики [48, с. 86], а також міри обізнаності особи у положеннях чинного законодавства, навичках користування знаннями при виконанні норм права [31, с. 6].

У цьому аспекті, А.В. Безсмертний зазначає що правову культуру особистості можна розглядати в двох аспектах. З одного боку – як сукупність правових знань, духовних цінностей, принципів правової діяльності, правових звичаїв, а з іншого – ступінь правової розвиненості особистості, характеру її правової діяльності і юридичної практики, рівня засвоєння правових норм, можливої об'єктивної оцінки та прогнозування подальшого розвитку суспільства і держави, характеру участі у перетворенні правової дійсності, ступінь правової активності та оволодіння культурою правового мислення [10, с. 151].

З огляду на такі психологічні складові у правовій культурі, як ставлення особи до права та відповідно їй мотивація поведінки, слід вказати на її системний характер, ураховуючи важливість не тільки правових знань, рівня правосвідомості як розуміння особою своїх прав і обов'язків, але й значущість настанови на правослухняну поведінку. Відтак, правова культура виступає як єдність внутрішнього (настанова на особистісну цінність права) і зовнішнього (правомірна поведінка) [16].

Відомо, що правова культура особистості базується на ідейних, моральних поглядах, переконаннях, які залежать від якості правових знань і вміння їх використовувати, а також від готовності реалізовувати правові норми, активно сприяти зміцненню законності та правопорядку [91].

Як бачимо, спільним у змісті всіх визначень правової культури виступають такі характеристики: дотримання правил по-

ведінки, наявність моральних переконань, володіння правовими знаннями та вміння їх застосувати, наявність відповідальності особи за власну поведінку, усвідомлення правових цінностей, смислів та настанов.

Виходячи з узагальнення різних досліджень, умовно можна виділити кілька найбільш змістовних та поширених підходів до її аналізу.

По-перше, спроба визначити правову культуру, виходячи зі специфіки змісту її ознак та компонентів.

У межах цього напрямку фахівці С.С. Алексєєв, Д.М. Бойко, Л.В. Мелєх, В.П. Сальников, О.Ф. Скакун та інші розглядають правову культуру як:

- правовий феномен, особливе соціальне явище, яке охоплює всю сукупність найважливіших компонентів юридичної реальності [123];

- знання особою законодавства, усвідомлення змісту і спрямованості законів, формування поваги до них та активні дії, зорієнтовані на його здійснення [125];

- єдність внутрішнього – настанови на особистісну цінність права і зовнішнього – правомірної поведінки [16];

- соціальне явище, результат функціональної взаємодії суб'єктів права, що забезпечує створення регулюючих еталонів поведінки у вигляді правових норм [37].

По-друге, визначення умов, які розкривають особливість правової культури в різних видах діяльності особистості (І.П. Коваленко, Л.В. Мелєх, О.О. Міхно, Є.В. Назаренко, М.К. Подберезський, Н.А. Ткачова та ін.), тобто права культура вивчається в межах певної професійної діяльності: педагог, правоохоронець, суддя, журналіст тощо.

Так, наприклад, права культура вчителя – «відносно стійке структурне поєднання розумово-вольових і морально-психологічних інтегрованих між собою складників, які, злагоджено і гармонійно взаємодіючи, проявляються у світоглядно-освітній, професійно-педагогічній діяльності і приватному житті». [103].

По-третє, права культура розглядається у віковому аспекті (Д.М. Бойко, Е.М. Гавриш, А.І. Долгова, В.Ф. Дубровський, О.В. Колосова, О.А. Никитина, Л.М. Ніколаєва, О.А. Пєвцова, М.І. Рябенко, Л.В. Твердохліб та ін.).

О. Колосова вважає, що права культура дитини – «це поліфункціональне особистісне утворення, яке народжується внаслідок формування основ правосвідомості та навичок саморегуляції правової поведінки на основі ціннісно-мотиваційного ставлення до суспільних норм життя» [55, с. 159].

Також до цього підходу можна віднести визначення Л.В. Твердохліб, яка наголошує, що правова культура старшокласників – це соціально зумовлений рівень розвитку їх особистості у сфері суспільно-правової діяльності [138].

Формування правової культури не є відокремленим явищем. Воно проходить невідривно від естетичної, економічної, соціальної, політичної та інших видів культури, зокрема, моральної [125, с. 508]. Правова та моральна культура тісно взаємопов'язані. Мораль і право – взаємодоповнюючі засоби регуляції та нормування поведінки людини. Людина, яка не має настанів на дотримання моральних норм, ймовірно, не буде дотримуватися й правових норм [79, с. 258].

Оцінка правових явищ, що відбувається у нашій свідомості, є також і моральною оцінкою існуючої моралі суспільства. Тому порушення закону, невиконання вимог справедливості в питаннях юридичної відповідальності визначаються як аморальні. І як зворотній зв'язок, правова культура – це умова формування високих моральних якостей громадянина, сприяє закріпленню в його свідомості основних принципів моралі [125, с. 508].

На відміну від норм права, норми моралі не закріплені законодавчо, існують у вигляді принципів та ідей, що містяться у свідомості людей, та їх дотримання є добровільним. Виконання чи невиконання норм моралі залежить від внутрішніх переконань людини, совісті, її вимог до себе, оточуючих, суспільства в цілому. І якщо порушення норм права тягне за собою відповідальність перед державою, то за порушення норм моралі людина відчуває стид, докори сумління та осуд суспільством.

Проте норми права і моралі водночас нерозривно поєднані, адже норми права складаються з урахуванням норм моралі. Норми права ніби проростали з моралі, яка була одним з джерел права, та змінювались під її впливом.

Мораль має історичний характер, критеріями моральних норм є уявлення про добро і зло, чесність і справедливість, порядність, совість [125]. Моральна культура, як і вся соціальна культура, відображає цінності і регулятиви. Моральні цінності – це те, що ще давні греки називали «етичними чеснотами». Моральні регулятиви – це правила поведінки, зорієнтовані на вказані цінності [49, с.14].

Науковці пов'язують духовний розвиток людини з її моральним зростанням. Як один з найважливіших етапів духовного становлення особистості моральний вибір має такі складові: ініціативу суб'єкта, його самотворення (В.І. Слободчикова, В.А. Роменець, К.О. Абульханова-Славська); знання та осмислення

індивідом етичних норм (Д.О. Леонт'єв, В.Ф. Петренко, В.Д. Шадриков); компетентність особистості – її інтелектуальний, моральний та естетичний досвід (В.В. Знаков, К. Ясперс, І.С. Якіманська); «самототожність» та свобода «як духовний стан, самовідчуття людини», що вимагає від неї суттєвої внутрішньої роботи для розуміння самої себе, власного внутрішнього «Я» (Г.О. Балл, С.Б. Кримський та ін.) [132].

Моральний вибір розглядається як спрямованість, що «примушує» особистість актуалізувати у свідомості відповідні цінності та оцінити власну поведінку в ситуації альтернативи з моральних позицій (Р. Джонсон). У моральній поведінці провідним є раціональний компонент свідомості (Л. Колберг, Ж. Піаже). Дотримання моральних норм є результатом феномену залежності від інших (З. Фройд, М. Клайн, К. Юнг) [132].

Дотримання особою моральних норм ґрунтується на такій властивості особистості, як сумлінність. Завдяки ній особа утримується від дій, що суперечать її поведінковим нормам. Якщо норми моралі були все ж таки порушені, особа буде не тільки відчувати провину, але й прагнути виправити те, що трапилося [9, с. 242].

Якщо розглядати сумлінність як певний особистісний імператив, який спонукає особу до неухильного дотримання приписів, що існують у тій сфері активності, в якій особа виконує ті чи інші дії у межах того чи іншого завдання, то можна говорити про існування певної «шкали допусків» стосовно будь-якої дії, за умов якої правила її виконання отримують поблажливо-суб'єктивне прочитання. У такому випадку норма, закон мовби припиняють існувати, на певну мить дозволяючи суб'єктові створювати власні правила. З огляду на ці міркування сумлінність є вольовою «зверх-ознакою», яка характеризує всі моральні ознаки особистості за найвищою міркою. Говорячи про правову культуру, до якої належить також і відповідна правова поведінка, наголошуємо на приналежності сумлінності саме до дійового здійснення права та моралі.

Що ж стосується ознак правової культури з урахуванням вищенаведеного змісту, то фахівці виділяють їх неоднозначність. Так, умовно можна виділити позиції, в яких акцент робиться, перш за все, на певній особистісній зрілості до сприйняття, усвідомленні та реалізації правової культури. У цьому випадку йдеться про вікові особливості особистості, умови її виховання при засвоєнні правових норм, а також індивідуально-психологічні особливості розвитку, в тому числі враховуючи і певні відхилення.

По-друге, ознаки, які відображають специфіку правової культури особистості на рівні її інформованості, переконання у сфері дії права. В психології проблемі правової культури приділено недостатньо уваги. В доступній для нас літературі ми не знайшли комплексних системних досліджень, які б цілісно розкривали зміст та специфіку цього феномену. Водночас, у деяких роботах було (Д.М. Бойко) зроблено спроби описати психологічний зміст розуміння правової культури.

Узагальнення робіт дає підставу констатувати розуміння психологічних основ правової культури як соціально-психологічного явища, що визначає підходи, які склалися в еволюційному розвитку людини відносно правил, норм, законів, традицій, які регламентують відносно цивілізовані форми поведінки людей в конкретних умовах її життєдіяльності. У цьому йдеться про зовнішні психологічні чинники чи ознаки, які прямо чи опосередковано характеризують правову культуру.

Що ж торкається внутрішніх, тобто суто психологічних особливостей, що характеризують зміст правової культури, то тут фахівці розглядають цей феномен як систему певних знань, вмінь, цінностей, стереотипів, настанов, моральних якостей, які за своєю спрямованістю виступають регуляторами, що відображають наявний потенціал особистості до свідомого та відповідального дотримання діючих нормативно-правових способів поведінки.

При такому підході ключовими ознаками психологічних аспектів правової культури у дослідженні можуть стати дані усвідомлення правових норм, уявлення про себе як про носія цієї культури, особистісно ціннісні орієнтації, психо-емоційна та інтелектуальна зрілість, відповідальність та інші властивості особистості як певні детермінанти феномену. Таким чином, результати теоретичного аналізу дозволяють уточнити розуміння психологічного змісту правової культури як певного феномену, а також виділити найбільш суттєві його ознаки, що мають стати предметом для подальшого дослідження, виходячи з мети нашої роботи.

У результаті теоретичного аналізу досліджень із проблеми правової культури, склалося розуміння її як системного явища, сукупності правових знань, правосвідомості та правомірної діяльності, що є результатом усвідомлення засвоєних соціально-правових норм та проявляється в моральних цінностях, настановах та саморегуляції поведінки особистості. Відображення ціннісної особливості особистості, що сформувалась під впливом різних соціальних умов із дотримання правил поведінки

в усіх сферах людської діяльності дає підставу перейти до аналізу змістовних ознак правової культури, в тому числі норм моралі.

Таке бачення вимагає звернутися до вітакультурної методології (А.В. Фурман), в якій метасистемно відображено межові засади сучасних визначень життя, творення, культури, суспільства та представити на цій основі теоретичну модель правової культури особистості (рис. 1.1).

Сутність методологічної функції категорії культури полягає в охопленні всіх значень та смислів, які регулюють поведінку, діяльність, спілкування та вчинки людей, та забезпечення їх відтворення, оволодіння і передачу в контексті формування нових кодових систем, знаків, символів [155].

Ця модель є найбільш змістовною для опису правової культури особистості. Запропоновані категорії більш точно охоплюють основні умови та складові правової культури.

Поєднання категорій «життя» і «творення» зумовлює правомірну або протиправну поведінку особистості. Тобто вибір форми поведінки залежить від умов життя людини та законів, які є результатом творення як суспільства, так і кожного індивіда окремо.

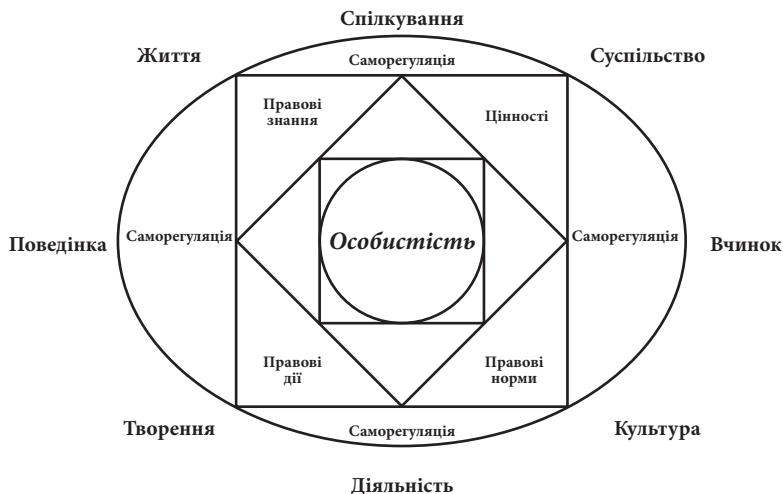

Рис. 1.1. Теоретична модель правової культури особистості

Поєднання категорій «творення» і «культура» дає розуміння діяльності. В нашому випадку – різноманітні її види (гра, учбова діяльність, професійна, тощо), як результат розвитку та становлення культури. В межах будь-якої діяльності є творення, що регулюється діючими в рамках певної культури законами.

Поєднання категорій «культура» та «суспільство» веде до поняття вчинку як конкретної свідомої дії та її оцінки, що фактично здійснюється суспільством у, межах відповідної культури.

«Життя» і «суспільство» відкривають категорію спілкування як необхідну умову існування людини в суспільстві. Проведене дослідження певною мірою відкриває можливості пошуку тих теоретико-методологічних основ та концептуальних уявлень, які б могли дати можливість пояснювати психологічні механізми, що лежать в основі правової культури.

1.2. Аналіз правової культури як ціннісного системного явища в структурі особистості

Визначаючи місце правової культури в структурі особистості, насамперед слід визначитися з базовими поняттями – «особистість» та «структура особистості».

Аналізуючи різні підходи до визначення поняття «особистості», А.В. Петровський [131, с. 454–465] пропонує варіанти його тлумачення: 1) особистість – «це людина як суб'єкт соціальних відносин та свідомої діяльності»; 2) особистість – це системна якість індивіда, яка визначається його залученням до соціальних зв'язків, формується в сумісній діяльності та спілкуванні. На користь припущення про те, що особистісні якості та особливості є соціально детермінованими елементами, свідчать роботи Б.Г. Ананьєва, О.Н. Леонтьєва та ін.

За В.Ф. Моргуном, особистість – це «людина, що активно опановує та свідомо перетворює природу, суспільство і власну індивідуальність, яка має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребово-вольових переживань, змістовних спрямувань, рівнів опанування й форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода суб'єктного самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їх (включаючи і підсвідомо непередбачені) наслідки перед природою, суспільством і своєю совістю» [43, 33]. Тобто права культура є частиною свідомого буття особистості, а саме соціально-специфічних особистісних особливостей.

Визначаючи елементи структури особистості, звернемося до концепції В.А. Петровського. На його думку, особистість як суб'єкт міжособистісних взаємин знаходить себе у трьох репрезентаціях:

1) особистість як відносно стійка сукупність інтраіндивідних якостей (психічні властивості, що складають її індивідуальність, мотиви, спрямованість, характер, темперамент, здібності тощо);

2) особистість як залучення індивіду до простору міжіндивідних зв'язків, де взаємини та взаємодія можуть трактуватися як носії особистості їх учасників;

3) особистість як «ідеальна представленість» індивіда в життєдіяльності інших людей, в тому числі і поза межами їх безпосередньої взаємодії, як результат змістовних перетворень інтелектуальної та афективно-потребової сфери інших людей, що здійснюється особою [94, 17].

Задля виокремлення параметрів структури особистості, Б.Д. Паригін виділяє три категорії:

– по-перше, загальнолюдські якості індивіда (психічні властивості та стани, які є спільними психофізіологічними механізмами для всіх людей);

– по-друге, соціально-специфічні особистісні особливості (соціально-специфічний досвід та його засвоєння);

– по-третє, індивідуально-неповторні якості (індивідуально-типологічні особливості, притаманні кожній особистості).

Вивчати соціально-специфічний досвід особистості, на думку Б.Д. Паригіна, слід через: її соціальні ролі (права і обов'язки особистості, які виходять з її соціального положення); соціальні норми (правила і моделі поведінки, що санкціоновані соціальними спільнотами та очікуються у реальній поведінці від їх членів); ціннісні орієнтації (цінності суспільства, більш-менш засвоєні індивідом); символи (засоби закріплення санкціонованої системи цінностей, що поєднують в собі раціональний соціальний їх зміст та високий емоційний рівень та гостроту їх сприйняття) [131, с. 488].

Засвоєння соціального досвіду відбувається у вигляді чотирьох послідовних стадій: знання (інформація про соціальні сенси), соціально-психологічний стереотип сприйняття (валентне ставлення до культивованого у соціумі значення (змісту)); настанова (готовність діяти відповідно до значення (змісту)); спонукання (вольове зусилля задля перетворення готовності у дію). В процесі засвоєння соціального досвіду змінюється позиція особистості (ставлення людини до системи норм, правил, що регламентуються його соціальним становищем) та формується самосвідомість особистості.

У цьому аспекті К.К. Платонов наголошує на існуванні чотирьох підструктур особистості [131, с. 454-465]: соціально зумовлені змістовні риси особистості (спрямованість, взаємнини, моральні якості тощо); особистий досвід, знання, навички, вміння, звички; індивідуальні особливості психічних процесів; «біопсихічні» властивості (темперамент, статеві та вікові особливості).

С.Д. Максименко визначає особистість як форму існування психіки людини, що є цілісною, здатною до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, яка має свій унікальний та неповторний внутрішній світ [77, 25]. Провідними ознаками особистості вчений виокремлює цілісність, унікальність, активність, здатність до вираження, відкритість, саморегуляцію.

Таким чином, правова культура, згідно із зазначеними підходами до розуміння структури особистості, є результатом залучення її до соціальних (міжіндивідних) стосунків та є частиною соціально-специфічних властивостей, набутих у власному досвіді.

Відомо, що культурно-психологічний підхід базується на припущенні, що психологічні процеси не тільки знаходяться під впливом культури, але й визначаються нею. Згідно з цим підходом, культуру формує сукупність особистостей, що діють злагоджено. При цьому поведінка індивіда – це не лише механічне використання встановлених категорій та вимірюваних показників, а те, яким чином вони проявляються в умовах певної культури [81, с. 317].

Розглядаючи ціннісну ознаку поняття культури, ми звернули увагу на велику кількість трактувань значення «цінність». Остання зазвичай пов'язується із особистісною, соціально-культурною значущістю певних об'єктів і явищ [152], із благами життя певного суспільства або класу в якості дійсності або ідеалу [144, с. 3].

На кожному етапі вікового становлення людина засвоює як свідомо, так і підсвідомо правові норми, що відображаються в її свідомості як особистісні цінності. Сучасні філософські та психологічні дослідження, спрямовані на розкриття цінностей особистості, дозволяють визначити кілька характерних її ознак. Спираючись на них, можна розглядати характеристики цінностей.

Так, одні автори розглядають цінність як особистісну властивість, що відображає соціально-культурну значущість різних об'єктів і явищ [152], із благами життя певного суспільства або класу в якості дійсності або ідеалу [144, с. 3].

Суб'єктом ціннісного ставлення є людина як суб'єкт практичної діяльності, де власне і проявляється соціальна якість предмета, явища, особистості, вчинку, події тощо з огляду на об'єктивні потреби та інтереси [147, с. 71].

При цьому цінність виявляється у властивості задовольняти потреби соціальних суб'єктів, виступаючи як значення предмету або явища для них. Останні є не тільки визначальним чинником культури, але й основою у стратегії регуляції поведінки людей. Отже, цінність є одночасно і мотиваційним, і когнітивним утворенням, яке здійснює психічну регуляцію поведінки людини в соціальному середовищі та детермінує процес пізнання людиною навколишнього світу [104].

Відомо, що базовою загальнолюдською соціокультурною цінністю, на якій ґрунтуються інші цінності, є усвідомлення себе як частини суспільства як найбільш значущого соціумного цілого у гармонічному поєднанні власного «Я» і соціумного «Ми» завдяки духовній культурі та ідеології суспільства [117, с. 154]. У сучасному суспільстві переважають, однак, індивідуалістичні цінності у порівнянні з колективістичними цінностями суспільства традиційного [117, с. 147].

Інші фахівці описують цінність як еталон належної поведінки, вироблений суспільною свідомістю, що постає як: а) суспільний ідеал (узагальнене уявлення про досконалість у різних сферах суспільного життя); б) втілення у вигляді витворів матеріальної і духовної культури, вчинків певних ідеалів; в) мотиваційна структура особистості (особистісні цінності як носії соціальної регуляції) [50, с. 13].

Деякі вчені розглядають цінність як систему, що виступає складним структурним регулятором життєдіяльності людини, в якому відображуються особливості об'єктивної дійсності, до якої належить як оточення (зовнішній світ), так і сама людина з її об'єктивними характеристиками [12, 13]. При цьому акцентуючи на тому, що завдяки засвоєнню системи цінностей, які притаманні тій чи іншій спільноті, соціуму у цілому, індивід залучається до його регулятивної системи, перетворюючись тим самим на члена суспільства, який не тільки поділяє його цінності, але й керується ними у житті.

У цьому випадку цінність є не просто умовою задоволення потреби, а предметом, який має інтерсуб'єктну природу і, отже, виходить за межі індивідуальної свідомості [17], залишаючись психологічно цінністю конкретної особистості.

При цьому система цінностей особистості є складним системним явищем у структурі психіки людини, оскільки одночасно ві-

дображає як соціальні, так й індивідуальні утворення. Останні детермінуються умовами виховання і навчання у контексті певних соціальних відносин, що характеризують духовність особистості, перетворюючись на складові її життєвого досвіду, спираючись на потреби, інтереси та ідеали [59].

В цьому аспекті деякі фахівці за джерелами формування розрізняють цінності конвенційні (що мають соціально-культурну основу, є результатом суспільного узгодження) та трансцендентні (які відображають глибинну внутрішню основу ставлення до життя). Упорядкована система цінностей визначає її систему орієнтацій (виражаючи ставлення людини, регулюючи відносини, є критерієм оцінки результатів діяльності і взаємодії з оточенням). У цінностях в концентрованій формі виражені основні інтереси і потреби людини [146, с. 200].

Слід зазначити, що соціальні цінності, які виникають у суспільстві, постійно змінюються в залежності від соціально-економічних, духовних, матеріальних, політичних умов, суспільних норм поведінки. Останнє дає можливість деяким фахівцям (Р.В. Костенко) підставу поділяти такі цінності на духовні, матеріальні, соціальні, правові тощо [60, с. 8]. У свою чергу, останні пропонують поділяти на: а) демократично-правові цінності (правосвідомість); б) цінності соціального захисту (захист та охорона праці, дитинства та материнства; пенсійного забезпечення; зайнятості та працевлаштування населення тощо) [60, с. 9].

Важливими є результати дослідження соціальних цінностей, в яких констатується, що головною функціональною одиницею їх регуляції є соціальна норма [118, с. 21].

У контексті теми дослідження найбільший інтерес викликає питання про цінності особистості, які є суттєвими характеристиками спрямованості правової культури.

Виконані в цьому аспекті дослідження [111, 61] дають підставу розглядати особистісні цінності у вигляді ідеалу, зразка для наслідування як унормовані утворення, що визначають відповідну їм поведінку особи у широкому колі ситуацій і, отже, її спосіб буття та розвитку. У цьому аспекті вони інтегруються із цінностями моральної культури. В механізмах прояву їх можна ще поділити на моральні цінності («етичні чесноти») та моральні регулятиви (правила моральної поведінки) [49, с. 14].

У теорії засвоєння моральності важливішого значення набуває розкриття процесу переведення суспільних цінностей в особистісні, які визначають поведінку індивіда. Виховану особистість характеризує глибоко усвідомлене прийняття моральних принципів і норм власної поведінки, морально-усвідомлюю-

ча роль обов'язку, совісті і честі, виконання моральних принципів і норм за внутрішнім переконанням, коли зовнішні вимоги якщо і визначають моральний вчинок, то лише переломлюючись через інтелектуальну і емоційну сферу особистості, стаючи внутрішньою вимогою особистості до самої себе [116, с. 64].

У деяких дослідженнях система цінностей особистості розглядається в аспекті її моральності як необхідна настанова, що відображає соціокультурну основу перетворення внутрішніх можливостей на реальність вчинків і поведінки в цілому [112, с. 409].

Водночас, В.В. Рибалка виділяє принцип цінності особистості як певний феномен її культури, що дозволяє говорити про такий напрямок в психології, як аксіологія особистості. Такий підхід передбачає дослідження формальних і змістовних (логічні, модальні, типологічні), системних (склад, структура, функції), процесуальних і динамічних (детерміністичні, часові, змінні, генетичні) та інших аспектів особистості [112, с. 492].

Якщо основну змістовну ознаку правової культури – «культурні цінності» – позначити у вигляді словосполучення «правові цінності», то предметом теоретичного й емпіричного дослідження слід визнати саме ставлення особи до правових норм як до цінності.

Визначаючи ставлення як аксіологічну категорію, в якій відображується оцінювання суб'єктом чогось, що є благом [2], ми тим самим вказуємо на значущість об'єкту оцінювання для особи як певного блага. Оскільки «правові цінності», будучи важливими для особистості, виявляються у функціях у життєдіяльності, можна очікувати, що міра їх значущості є вказівкою на те, що та чи інша «правова цінність» тією чи іншою мірою належить до складу правової культури.

Таким чином, узагальнюючі виконані дослідження в цьому підрозділі, можна відмітити, що правова культура, перш за все, пов'язана з особистісними цінностями людини, які є визначальними в структурі її психічної діяльності. При цьому важливим механізмом в пізнанні правової культури може виступити її свідомість, де представлені різні цінності як соціального, так й індивідуального характеру.

Також проведене дослідження показало, що незважаючи на значну історію вивчення феномену правової культури, залишається недостатньо визначеним саме розуміння її психологічного змісту. Останнє суттєво ускладнює процес її пізнання. Ураховуючи наведене, нагальним для подальших досліджень є уточнення розуміння змісту психологічних основ правової культури, як передумови виокремлення її ознак, за якими можна будувати методи, що дозволили б визначити її сутність і рівні прояву.

Також узагальнення досліджень вказує на можливість розглядати правову культуру як відображення ціннісної особливості особистості, що сформувалась під впливом різних соціальних умов із дотримання правил поведінки в усіх сферах людської діяльності.

1.3. Узагальнення теоретичних підходів, що пояснюють психологічні механізми прояву правової культури

Сучасна психологічна наука дає можливість використовувати різні концепції та теоретико-методологічні підходи, які б пояснювали ті чи інші механізми прояву правової культури. Це, насамперед, діяльнісний підхід, що дає можливість через призму потреб, мотивів та цілей аналізувати цей феномен; поведінковий підхід; системний підхід, завдяки якому можна виділити провідні детермінанти, описати їх взаємодію тощо.

Однак у дослідженні будемо спиратися на системний підхід до аналізу психологічних явищ, запропонований Б.Ф. Ломовим, а також на концептуальні уявлення про свідомість, описані О.М. Леонтьєвим та ін.

Системний підхід у дослідженні того чи іншого психічного явища вимагає його розгляду в декількох планах: як системи, що має свої закономірності; як частини макроструктури, закономірностям якої воно підпорядковується.

Психічні явища багатомірні. Вони можуть розглядатися у найрізноманітніших системах вимірювань, кожна з яких дозволяє виявити лише певну групу якостей та відношень.

Система психічних явищ є багаторівневою і будується ієрархічно. Залежно від того, які саме рівні формуються в системі і як вони взаємопов'язані, які з них є за певних умов провідними, а які – підпорядкованими. Багаторівневість психічного передбачає, що існують закономірності загальні, які діють на всіх рівнях, і специфічні, які відносяться тільки до певного рівня.

При цьому психічні явища – це явища динамічні. Тому системний підхід вимагає розглядати їх у розвитку.

Виходячи з цих та інших позицій, можна стверджувати, що системний підхід при вивченні психічних явищ дає можливість на основі комплексного дослідження виділити провідні психологічні особливості, що можуть характеризувати правову культуру особистості. Розуміння останніх має важливе значення для розкриття індивідуальних особливостей прояву правової культури, адекватного підбору засобів, а також умов її формування та корекції.

За даними О.М. Леонтьєва, розвиток мови та поява спільнот з певними моральними нормами сприяли виникненню критичного мислення та виокремленню себе з навколишньої дійсності та розвитку самосвідомості [67]. Характерними рисами свідомості є активність та спрямованість (інтенція). Активність свідомості виявляється в тому, що психічне відображення об'єктивного світу людиною носить не пасивний характер, завдяки чому відбувається диференціація психічних образів за мірою їх значущості для людини. Внаслідок цього свідомість людини завжди спрямована на певний об'єкт, предмет або образ, тобто має властивість інтенції [67].

Ці риси зумовлюють наявність інших властивостей свідомості, завдяки яким вона розглядається як вищий рівень саморегуляції. До таких властивостей свідомості належать здатність до рефлексії (самоспостереження) та мотиваційно-ціннісний характер свідомості.

Відомо, що рефлексія визначає здатність людини спостерігати за своїми відчуттями, станами тощо у ролі «стороннього глядача». Таке спостереження передбачає критичність, тобто людина здатна оцінювати себе з позиції власних цінностей та ідеалів. Ця властивість свідомості визначає формування індивідуальної самосвідомості. Інформація про навколишню дійсність оцінюється людиною на підставі системи уявлень про себе і, виходячи з системи власних цінностей, ідеалів та мотивів, формується її поведінка [67].

У контексті аналізу категорії «самосвідомості» можна розглянути поняття «правосвідомість». Виходимо з того, що психологічно правова культура існує як культура певної особи, яка, у свою чергу, відображується у її відповідній свідомості. Спираючись на запропоновані К.К. Платоновим принципи психології, що визначають механізми пізнання психіки відносно її детермінації; прояву в ній єдності особистості, свідомості і діяльності; її рефлексорного характеру; соціально-історичної обумовленості; процесів розвитку психіки; її ієрархічної будови, що встановлюється у системному і системному підходах завдяки поєднанню теорії, експерименту і практики [102, с. 102], маємо можливість розкрити певні складові правової свідомості та її особливості.

Згідно з принципом детермінізму, який вказує на закономірну залежність психічних явищ від сукупності обставин [108, с. 97], правова свідомість може характеризуватися «дією зовнішніх причин через внутрішні умови» [108, с. 97 – 98]. Тобто система цінностей та вимог, що транслюється соціумом, засвоюється від-

повідно до індивідуальних можливостей індивіда. Таким чином, до «зовнішніх причин» можна віднести сукупність типових для індивіда видів життєдіяльності у поєднанні з умовами життя та дорослішання [151, с. 446], а до «внутрішніх умов» – його індивідуально-типологічні, характерологічні та інші, у тому числі і вікові особливості.

Якщо розглядати правову свідомість за принципом єдності свідомості і діяльності, то можна відмітити, як вона розвивається у діяльності. Інакше кажучи, при взаємодії із соціумом людина проявляється в певній діяльності. Соціум накладає конкретні вимоги на дії, поведінку, засоби спілкування тощо. З віком таких вимог до людини стає все більше. Засвоюючи їх, вона формує певну ментальну правову модель, яка є психічною основою передбачення та регуляції власної діяльності з огляду на дотримання правових норм та правил [165, с. 135].

Діяльність як чинник розвитку свідомості а, отже, і особистості як людини, що володіє свідомістю і самосвідомістю (О.Г. Ковальов), розвивається як певний поетапний процес, розгорнутий у часі. У ньому вчені (О.М. Леонтьєв, Г.С. Костюк, Н.Ф. Талізіна, П.А. Гончарук) вбачають такі базові компоненти: а) потребово-мотиваційний (культурно-стимулюючий); б) інформаційно-пізнавальний (культурно-орієнтуючий); в) цілеутворюючий (програмуючий); г) операційно-результативний (культуротворчий, продукуючий); д) емоційно-почуттєвий (утверджуючий в контексті культури) [112, с. 513].

Таким чином, з огляду на правосвідомість як компонент правової культури, що реалізується у відповідній діяльності, можна виділити потребово-мотиваційний її компонент (необхідність та потреба відповідати вимогам, виконувати правила, дотримуватися норм); інформаційно-пізнавальний (правова обізнаність, грамотність); цілеутворюючі (настанова на реалізацію діяльності орієнтовно до закону та норм моралі); емоційно-почуттєвий (страх покарання, почуття єдності до спільноти тощо).

Значущість психологічних аспектів у дослідженні правової культури в осіб юнацького віку впливає також із загальних методологічних положень культурно-історичної теорії Л.С. Вигоцького щодо залежності психічного розвитку від присвоєння індивідом цінностей людської культури. Культурні знаки виступають як знаряддя, за допомогою якого суб'єкт, впливаючи на іншого суб'єкта, формує свій внутрішній світ, основними одиницями якого є значення і смисли. У результаті цього «натуральні» психічні функції перетворюються на вищі функції – «культурні» [109, с. 54].

Відомо, що усвідомлення культурних цінностей відбувається у розумовій діяльності, у духовно-практичній діяльності, у практичній діяльності, у взаємодії з довкіллям, взаємодії з іншими людьми, що сприяє формуванню культури особистості. Відтак усвідомлення можна розглядати як загальний психологічний механізм функціонування та відповідного йому розвитку правової культури особистості.

Діяльність особистості має такі головні ознаки: культурна мотивованість та цілеспрямованість; предметність; суспільно-історична сутність; індивідуально-еволюційна природа; опосередкованість; творча продуктивність та креативність [112, с.512].

Розглядаючи певні характеристики, слід зазначити, що культурна мотивованість та вітальна цілеспрямованість діяльності відображають структуру культурного розподілу у суспільстві пізнавальних, творчих, продуктивних напрямів діяльності людства між його членами, в якій вони мають знайти своє місце, свій професійний, особистісний, життєвий сенс, свою мету у загальному прогресивному життєвому поступі [112, с.512].

Опосередкованість діяльності людини включає в себе вербальні і невербальні засоби спілкування. В процесі розвитку при переході зовнішніх видів діяльності у внутрішні останні набувають нових можливостей, яких не має зовнішня діяльність. Сюди відносяться логічні, креативні, продуктивні, аналітико-синтетичні, індуктивно-дедуктивні, узагальнюючо-конкретизуючі, систематико-комбінуючі, внутрішньо-рефлексивні й інші дії, операції, які впливають на мотивацію людини, регулюють її дії в просторі взаємостосунків і зумовлюють моральну поведінку людини [112, с.512].

Таким чином психологічні особливості та механізми правової культури невід'ємно пов'язані зі свідомістю особистості та її діяльністю.

Виходячи із методологічних принципів психології (принцип детермінізму, єдності свідомості та діяльності, принцип розвитку), можна розглядати правову свідомість як результат: дії «зовнішніх причин через внутрішні умови»; наслідків діяльності, що містить певні правові аспекти; саморуху від простих до складних форм активності.

Загальними складовими у теоретичній концепції правової культури в осіб юнацького віку, згідно із наведеною вище інформацією, можуть бути складові, які належать до: соціальної сфери (соціальна система – соціальні та виробничі відносини – соціуму взагалі – конкретної соціальної спільноти); сфери «організації і розвитку людської життєдіяльності» [151, с. 292 – 294], сфери свідомості.

Таким чином, у визначенні теоретичного підходу дослідження психологічного змісту та особливостей правової культури у молоді та розкритті психолого-педагогічних умов її цілеспрямованої корекції важливо орієнтуватись на гуманітарну парадигму, оскільки найбільш суттєвими ознаками її є свобода (джерело творіння, свідомість, розум, інтелектуальна, духовна діяльність), особистість (особиста та особистісна відповідальність, соціалізація і індивідуалізація), культура (національний, етнічний, соціальний, професійний, віковий досвід).

Якщо розглядати проблему правової культури осіб юнацького віку за ознаками інтелектуальної та духовної діяльності, соціалізації та індивідуалізації, соціального та вікового досвіду, то певну увагу необхідно приділити такій додатковій ознаці, як «соціальний та віковий досвід» юнацтва, а у понятті «особистість» – ознаці «соціалізація та індивідуалізація». Завдяки використанню цих ознак можна з більшою впевненістю говорити про зміст словосполучення «культура особистості», що перетворюється на поєднання «соціального та вікового досвіду» і процесів «соціалізації та індивідуалізації».

Екстраполюючи цю схему на проблему правової культури особи юнацького віку, ми за аналогією можемо стверджувати, що у теоретичному та емпіричному дослідженні увагу важливо зосередити на різних формах її досвіду, соціалізації та індивідуалізації.

В цілому представлені результати показують, що для пояснення психологічних особливостей прояву правової культури можуть використовуватись різні концептуальні уявлення, серед яких концепція свідомості та системний підхід можуть виступити основними. В той же час слід зазначити, що людина в процесі свого розвитку проходить різні стадії в становленні правової культури, які характеризуються різним структурним та змістовним наповненням.

1.4. Психологічна характеристика юнацького віку та концептуальна модель дослідження правової культури

Узагальнюючи в цьому аспекті дослідження, можна констатувати, що психологічні прояви правової культури змінюються в процесі розвитку особистості.

Що ж стосується юнацького віку, дослідження, в яких розглядається цей феномен, переважно актуалізують проблему та вказують на її зв'язок з новоутвореннями, які виникають у цьому віці. Водночас, наразі дуже важко однозначно говори-

ти про психологічні новоутворення цього вікового періоду, які чітко детермінували правову культуру. Причиною виступають три умовні революції, які відбулись у цивілізованому розвитку людства. По-перше, це інформаційна революція, яка масштабно розширила можливості взаємодії людини і комп'ютера з іншими інформаційними засобами. Тобто у цьому випадку комп'ютерні технології та різні інформаційні засоби стали невід'ємною умовою пізнавальної діяльності та розвитку особистості в юнацькому віці.

По-друге, це революція глобалізаційних процесів, які відбуваються в міжцивілізаційних відносинах між людьми. Така революція здійснюється, перш за все, за рахунок глобальної інтернет мережі, що виступає основою для отримання інформації з різних галузей знань, так і особистісної комунікації між людьми різних держав та континентів.

Третя революція є результатом виникнення суттєвої різниці, яка збільшується між бідними та багатими внаслідок недостатньо справедливих форм накопичення матеріальних ресурсів.

З іншого боку, прискорений розвиток в юнацькому віці поряд з різним впливом на неї дозволяє формувати в особистості такі негативні риси, як надмірна індивідуальність, категоричність та невинуватість жорсткість у відстоюванні своїх інтересів.

Узагальнення в цьому аспекті різних досліджень показує, що юнацький вік, з одного боку, характеризується як вже достатньо зрілий в психо-емоційному та інтелектуальному аспектах, проте у зв'язку з соціальними перетвореннями залишається достатньо чутливим до самооцінки різних проявів правової культури. Особливо це стосується засобів накопичення матеріальних цінностей та культури міжособистісних відносин.

Формування правової культури, на нашу думку, є невід'ємною складовою соціалізації особистості. Соціалізація – це процес, під час якого людина вивчає та засвоює правила поведінки та відповідний стиль, що притаманні культурі певної країни. Це довготривалий процес, який охоплює пізнання та оволодіння соціальними та культурними нормами, відношеннями, віруваннями [81, с. 149].

Соціалізація може відбуватися як в умовах стихійного впливу на особистість різних життєвих обставин, які мають характер різноспрямованих факторів, так і в умовах виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості. У вітчизняній психології домінував підхід до розуміння соціалізації як до виховання в інституціолізованих навчально-виховних системах. Однак на сучасному етапі більше уваги приділяється досконалому

вивченню процесів, які відбуваються поза офіційними структурами, наприклад, у неформальних об'єднаннях, стихійних групах, тощо [131, с. 454].

Аналіз різних даних показує, що соціалізація особистості реалізується переважно в діяльності, самосвідомості та спілкуванні, які тісно пов'язані між собою. Зокрема, соціалізація особистості у сфері діяльності пов'язана з розширенням можливостей освоєння нових її видів, можливостями зростання, кваліфікації і професійної майстерності, освоєнням суміжних професій тощо. Соціалізація особистості у сфері спілкування пов'язана з множенням міжособистісних контактів (переважно у бік збільшення бажаних), домінуванням діалогічних форм спілкування, освоєнням нових форм спілкування. Соціалізація у сфері самосвідомості особистості відбувається у процесі становлення образу «Я» [131, с. 454].

Результатом цього процесу є соціальна зрілість. Порівнюючи поняття психологічна та соціальна зрілість, зазначимо, що психологічна зрілість особистості характеризує її як «об'єкт», що інтеріорізує культуру. Тобто психологічно зріла людина здатна повною мірою засвоювати всі аспекти культурного життя соціуму, тобто норми та правила взаємодії із соціумом. Недостатня психологічна зрілість може призводити до неповного засвоєння норм і правил моралі або до спотворення їх змісту.

Соціальна зрілість характеризує особистість як «суб'єкта», що екстеріорізує власну індивідуальність і пропонує інноваційні, творчі зразки свого досвіду, який має можливість збагатити культуру [49]. Так, соціально зріла людина сама стає своєрідним автором та транслятором суспільних утворень, наприклад, через організацію соціальних груп, клубів, культурних організацій тощо.

Зважаючи на вищевказане, можна припустити, що формування правової культури відбувається в різних сферах. Так, в сфері діяльності особа розширює власне правове поле через збільшення можливостей освоєння нових видів діяльності. У сфері спілкування відбувається засвоєння правових та моральних нормативів. У сфері самосвідомості – усвідомлення себе як суб'єкта правовідносин.

Розглядаючи соціалізацію, яка передбачає засвоєння соціального досвіду шляхом участі у системі соціальних зв'язків та активного їх відтворення у процесі самовизначення, інтеграцію, що зумовлюється міжособистісними стосунками, взаємодією у сумісній діяльності, цінностями, настановами, нормами, та ідентифікацію, що визначається ототожненням себе з іншим

(наслідування), продовженням себе в іншому (перенесення), переходом на позицію іншого (що відображає засвоєння особистісних смислів іншого) як складові системного механізму розвитку правової культури, можна побачити як багатомірність, так і взаємопов'язаність різних особливостей, що можуть характеризувати це складне явище [131].

Загальна правова культура особи є похідною від правового та морального змісту соціальних зв'язків та активного їх відтворення у процесі самовизначення.

Якщо в трактуванні правової культури виходити із принципу детермінізму (причинності), то слід визнати, що вона залежить від найбільш виразних рис соціальної системи, яка не тільки визначає стандарт правосвідомості, але й «вимагає», щоб він відповідав системі соціальних та виробничих відносин. Це означає, що правова культура має ознаки ієрархічної системи, яка, з одного боку, може бути описана у послідовності «соціальна система – соціальні та виробничі відносини – соціум взагалі – конкретна соціальна спільнота», а з іншого – у послідовності «культура – правова культура – правова культура соціальних груп – правова культура вікових груп – у тому числі культура у юнацькому віці».

Зміст життєдіяльності особи юнацького віку є результатом процесів її соціалізації. Це означає, що специфіка соціалізації залежить від рівня розвитку інститутів соціалізації, які своєю діяльністю створюють об'єктивну основу для розвитку відповідних психологічних утворень як механізмів залучення особистості до соціальних відношень, притаманних даному соціуму, конкретній соціальній спільноті.

Система цінностей особистості є результатом процесів соціалізації. Будучи вплетеними у сферу інтересів, потреб людини, її діяльності у цілому, вони визначають стратегію її соціальної поведінки. Оскільки вони є одночасно і мотиваційним, і когнітивним утворенням та здійснюють психічну регуляцію поведінки людини в соціальному середовищі детермінуючи процес пізнання людиною навколишнього світу [104], можна стверджувати, що цінності є не тільки складовою свідомості, але й належать до діяльнісної (діяльність регламентується соціальними нормами) і особистісної парадигматики (поведінка у суспільному бутті визначається суспільними нормами, звичаями, традиціями).

Показником рівня оволодіння особою культурою є її поведінка у соціумі [21]. Це означає, що усвідомлена необхідність відповідати бажанням оточення має пряме відношення як до потенційної результативності діяльності, так і до особистості

як «носія» діяльності. Відтак, процес визначення юнаком бажаності того чи іншого факту, чиннику, що може сприяти його успішності (результативності його діяльності), є головним механізмом розвитку свідомості і, отже, правової культури в цілому.

Крім того, в юнацькому віці особливості правової культури залежать також від інтелектуального розвитку. Це зумовлено тим, що інтелект виступає як процес і результат пізнавальної діяльності суб'єкта щодо навколишньої дійсності. Мислення людини є провідним пізнавальним процесом у структурі інтелекту. Процеси мислення визначаються як вища форма вияву аналітико-синтетичної діяльності мозку [115]. Саме рівень інтелекту особистості обумовлює її можливості в усвідомленні складних об'єктів довкілля і, зокрема, усвідомлення особливостей правової культури молоді.

У формуванні правової культури юнака і дівчини велику роль відіграє внутрішньо групова ідентифікація як особлива форма гуманних внутрішньогрупових стосунків. За таких умов переживання одного з членів групи стають мотивами поведінки інших. Ця поведінка одночасно спрямована як на досягнення групових цілей, так і на блокування фруструючих впливів [109, с. 150].

У ранньому юнацькому віці постає потреба зайняти внутрішню позицію дорослої людини, зрозуміти себе і свої можливості та усвідомити своє місце в суспільстві. Воно є центральним новоутворенням раннього юнацького віку, що позначається терміном «особистісне самовизначення». Для позначення цього феномена використовують поняття ідентичності, яке являє собою усвідомлену індивідом самототожність [122, с. 237], допомагає визначити напрям, цілі і зміст майбутнього життя, детермінує властиву ранньому юнацькому віку кризу ідентичності [122, с. 238].

Не підлягає сумніву думка про вплив культури і суспільства на психосоціальний розвиток. Так, здатність людини пристосуватись до життя на кожній стадії розвитку впливає, за Е. Еріксоном, на те, як вона зможе впоратись з наступним конфліктом [61, с. 88]. У юнцькому віці відбувається засвоєння різноманітних соціальних ролей і їх перетворення на основу майбутньої цілісної ідентичності, недостатній розвиток якої у майбутньому призводить, за автором, до дифузії ідентичності [61, с. 90]. Але в цілому засвоєння ролей дає можливість молодим людям виробляти власну систему цінностей, якою вони керуються при прийнятті рішень, у тому числі рішень про допустиму для себе ступінь ризику, пов'язану з різними моделями поведінки, включаючи можливість протиправних дій.

Засвоєння цінностей у юнацькому віці залежить від культурного контексту певного періоду розвитку суспільства, а також від високої сприйнятливості молоді до нових ідей і цінностей [61, с. 621]. Така здатність до створення власної системи цінностей, відмінної від батьківської, є важливим моментом морального зростання [61, с. 622].

Дослідження свідчать, що моральний розвиток може визначатися: засвоєнням соціально-прийнятної поведінки, яка викликана страхом перед покаранням; емпатійною поведінкою і турботою про інших; усвідомленням за допомогою формальних логічних операцій, переоцінки інформації і переформулюванню понять тощо [61, с. 622 - 623].

У процесі розвитку ідентичності, на перебіг якого впливають соціальні очікування, образ «Я», реакція на стрес, виокремлюють такі етапи («статуси»), як передрішення (залежність від обов'язків), дифузія (незалежність від обов'язків, відсутність переживання кризи ідентичності), мораторій (переживання кризи ідентичності, міркування про власне майбутнє), ідентичність¹ (завершення кризи ідентичності, самостійне визначення обов'язків) [61, с. 639].

Частиною вирішення кризи ідентичності є набуття особистих моральних норм за допомогою визначення причинно-наслідкових зв'язків у міркуваннях про минуле і майбутнє шляхом використання «формально-операціонального інтелекту з його можливостями інтроспекції і гіпотетичного мислення» [61, с. 640].

При розгляді зазначеної проблеми у соціалізації на перший план висувається питання засвоєння вимог суспільства під впливом зовнішнього контролю (прямої контроль з боку батьків у дитинстві, слідування заборонам, інтеріоризація системи заборон) [9, с. 242–243]. За даними інших досліджень відмічається, що процес соціалізації прискорюється завдяки ідентифікації себе із батьками (засвоєння поведінкового репертуару батьків) [9, с. 246].

У психоаналітичній концепції ідентифікація ініціюється залежними стосунками у системі «дитина – мати», де маленька дитина, яка постійно потребує материнської уваги, навчається незалежності, імітуючи і наслідуючи батьківські прояви любові і поведінки. Імітуючи батьківську оцінку поведінки, дитина тим самим наслідую культурним нормам. Самодокори, які виникають під впливом наслідуваних норм, відіграють провідну роль в утриманні дитини від їх порушення [9, с. 247 – 248].

¹ Наприклад, не вдається інтегрувати стрижневу ідентичність або вирішити серйозний конфлікт між двома важливими ролями з протилежними системами цінностей.

В період ранньої дорослості розвиток визначається переважно соціальними і культурними орієнтирами. В цей час молоді люди всі зусилля спрямовують на те, щоб стати самостійними, економічно незалежними членами суспільства, вони намагаються нести відповідальність за себе та інших [61, с. 688].

Втрата справжніх ціннісних орієнтирів і духовно-емоційна розгубленість у соціумі під впливом соціально-економічних і моральних проблем є однією з найбільш гострих проблем молодіжної субкультури [70, с. 158].

Засвоєння основ правознавства в навчальному процесі постає одним із оптимальних шляхів формування в молоді правової свідомості і правової поведінки. Саме школа спроможна певною мірою формувати в молоді правову культуру, чітке розуміння власних прав і свобод, обов'язків перед суспільством і окремою людиною.

Вирішення проблеми формування в учнів правової культури вчені вбачають у: поєднанні у них правових знань та правової поведінки (Г.О. Балл, С.У. Гончаренко, І.А. Зязюн, В.Г. Кремень); інформаційному забезпеченні навчання правових знань (Б.С. Братусь, І.С. Кон, А.І. Титаренко); формуванні правосвідомості учнів шляхом використання інноваційних педагогічних технологій (В.О. Моляко, В.М. Оржеховська, Н.О. Ткачова) тощо.

У цілому формування правової культури розглядається у складі відповідної освіти у процесі шкільного навчання. Як свідчать різні дослідження, формування в школярів правосвідомої поведінки як прояву правової культури у виховній роботі має бути зорієнтоване на: особистість; визначення та закріплення гуманності, загальнолюдських цінностей; вивчення психологічних основ виховних проблем; виховуюче навчання у складі правової освіти [142].

Хоча система правової освіти в школі не має межі досконалості [16], [103], [138], вважається, що саме права освіта повинна сприяти соціалізації особистості на основі переходу від сукупності певної інформації до досягнення та переконаності в отриманих знаннях та використанні у формуванні гуманістичної правосвідомості як соціокультурного феномена відповідних психологічних механізмів [142].

Розвиток правової культури юнацтва в основному відбувається шляхом самоосвіти, умовою якої є належні правові знання, ціннісні орієнтації, певний рівень саморегуляції, настанов на правову поведінку.

Якщо звернутись до даних щодо соціальних умов ситуації розвитку у юнацькому віці, де головним моментом («афективним центром», за Л.І. Божович) є вступ до самостійного життя («вростання в культуру», за Е. Шпрангером) і, отже, вибору професії, подальшого життєвого шляху, самовизначення, своєї ідентичності (Е. Еріксон), що підпорядковують собі інтереси і активність особистості, то психологічним механізмом «вростання» має бути те, що забезпечує розуміння, усвідомлення та відповідне їм засвоєння змісту правової культури.

Враховуючи те, що «вростання в культуру» відбувається як у контексті функціонування інститутів соціалізації (знеособлені соціальні правила та приписи), так і у контексті певної кількості соціальних груп (конкретизовані правила і приписи) та міжособистісних стосунків у них (особистісна конкретизація правил та приписів), можна говорити про рівневий характер розвитку індивідуальної правової культури в залежності від головних настанов особи певного віку.

Розглядаючи правову культуру у контексті понять, що належать до психології свідомості, які одночасно належать до явищ об'єктивної і суб'єктивної реальності, доходимо висновку щодо необхідності залучення до теоретичної концепції дослідження таких емпіричних аспектів, за допомогою яких можна було б конкретизувати загальні теоретичні дані щодо психологічних особливостей правової культури у юнацькому віці. Ми виходили з того, що ознакою розвиненої правосвідомості а, отже, правової культури у цілому має бути ознака інтернальності стосовно морально-правових правил та приписів.

Згідно із зазначеним, змістовні характеристики правової свідомості були уточнені шляхом посилання на таку ознаку інтернальності, як відповідальність за власні вчинки, що, на нашу думку, належить змістовно до тієї ж категорії, що і сумлінність, яка є особистісним виявом совісті у значенні морального самоконтролю. Інакше кажучи, інтернальність морально-правових правил та приписів ґрунтується на їх особистісному засвоєнні та привласненні, перетворенні на світоглядне переконання. Екстернальність як протилежність інтернальності вказує, як ми вважаємо, на поверхневе, конформне слідування правилам та приписам.

Відповідно до обраних критеріїв (цінності, інтернальність), правова свідомість постає як системне психічне («свідомісне») утворення, зміст якого утворюють правові цінності, що визначені самою людиною під впливом соціалізації і індивідуалізації. Означені цінності мають певну міру інтернальності та імперативності.

Правова культура у психологічному аспекті передбачає не тільки конструктивне ставлення до певних морально-правових цінностей, але й відповідну здатність керувати власними емоціями у ситуаціях життєдіяльності.

Виходячи з вищенаведеного, можна представити модель формування правової культури в онтогенезі окремої людини. Вона є результатом накопичення цінностей, які транслюються певними спільнотами та соціальними інститутами, під впливом яких знаходиться особистість у процесі дорослішання. На кожному етапі дорослішання мірою розширення кола соціальних контактів та входження у життя соціальних інститутів відбувається накопичення вимог, що пред'являються до людини. Цей процес проходить паралельно з соціалізацією особистості, зростанням самосвідомості та процесом зростання міри здатності бути повноцінним учасником правовідносин (тобто з віком особа набуває більше прав та свобод). Схематично це відображено на малюнку 1.2.

Подібне бачення дозволяє описати систему корекції правової культури, яка повинна спиратися на навчально-виховну систему та враховувати чинники, які на етапах дорослішання будуть мати різне змістовне, кількісне та якісне наповнення.

Рис. 1.2. Модель формування правової культури

Такими чинниками, на нашу думку, є:

- система цінностей особистості, що транслюється соціальним оточенням;
- рівень самостійності, самосвідомості та самоконтролю;
- набір вимог, що пред'являється до особистості, стосовно спілкування, бажань, поведінки, діяльності тощо, які постають у вигляді морально-етичних нормативів;
- сукупність правових знань особистості.

Спируючись на аналіз вищенаведених результатів, спрямованих на пізнання психологічних основ правової культури, припускаємо, що її прояв може обумовлюватись різними комплексами властивостей особистості. При цьому в кожному комплексі можуть бути провідні властивості, визначивши які можна оптимізувати процес цілеспрямованого формування та корекції правової культури.

При цьому до такого комплексу властивостей особистості повинні бути віднесені, по-перше, дані, що характеризують зміст рівнів прояву правової культури; по-друге, ціннісні орієнтації, особливості психо-емоційної та інтелектуальної зрілості, когнітивні орієнтації особистості; по-третє, різні властивості особистості, що можуть виступити певними детермінантами правової культури. Слід ураховувати при проведенні дослідження певні вікові та гендерні відмінності, що притаманні юнацькому вікові.

При цьому, важливо реалізувати комплексний системний підхід, який би дозволив використовувати різні концептуальні уявлення про пояснення отриманих результатів дослідження.

РОЗДІЛ II.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Вибір, обґрунтування та характеристика методів дослідження, умови та етапи його проведення

На основі аналізу літературних джерел, присвячених дослідженню особливостей правової культури у різних аспектах дійшли висновку щодо відсутності спеціальних методик, спрямованих на з'ясування рівня правової культури у досліджуваних осіб.

Плануючи та проводячи емпіричне дослідження, ми виходили з того, що рівень обізнаності та певний життєвий досвід, який віддзеркалюється у поглядах, ставленні молодих людей до різних аспектів їхньої діяльності та оточення, утворює психологічне підґрунтя розвитку правової культури. Згідно із наведеним, необхідно було визначити особливості уявлень досліджуваних осіб про правову культуру взагалі та її певні ознаки, зокрема, і за необхідності прийняти рішення стосовно її психологічної корекції із застосуванням адекватних психолого-педагогічних засобів як в умовах спеціальних занять, так і в реальних умовах навчально-виховного процесу освітнього закладу.

З цієї причини, ґрунтуючись на теоретичних даних стосовно змістовних характеристик та рівня правової культури, було розроблено шкалу, спрямовану на визначення рівня вираженості правової культури студентів.

Запропонована шкала дає змогу визначити рівень правової культури на основі самооцінки та експертної оцінки. Згідно з інструкцією, досліджувані студенти мали на одному аркуші ставити своє ім'я та оцінювати самих себе за 5-ти бальною шкалою: а) 5 балів (дуже висока правова культура) – характеризує людину як таку, що володіє різнобічними знаннями у сфері права, чітко дотримується їх у всіх сферах своєї діяльності та прагне поповнювати ці знання; б) 4 бали (висока правова культура) – характеризує людину, яка володіє знаннями про норми правової культури, що регламентують її поведінку в основних видах діяльності, і яка прагне їх дотримуватися; в) 3 бали (середня правова культура) – характеризує людину, що розуміє основні

норми правової культури, яких вона не завжди дотримується; г) 2 бали (правова культура нижче середнього) характеризує людину, яка має уяву про норми правової культури та дотримується їх, коли їй це зручно (вигідно); д) 1 бал (низька правова культура) характеризує людину, яка має поверхнєве уявлення про правову культуру та не вважає її важливою для своєї поведінки.

На другому аркуші був представлений список студентів, які мали досвід спільної взаємодії як в навчальній діяльності, так і поза нею. При цьому всім їм потрібно було анонімно кожному члену групи поставити оцінку за цією ж шкалою. Таким чином визначався бал правової культури як самого себе, так і кожного члена групи.

При обробці одержаних результатів за шкалою складалася таблиця з трьох колонок, де напроти кожного імені в одну колонку ставилась самооцінка, в другу виводився середній арифметичний бал рівня вираженості правової культури кожного члена групи за анонімними анкетами (експертна оцінка), а в третю – інтегральний бал, який виводився як середній арифметичний бал між експертною оцінкою та самооцінкою.

Наступною до діагностичного комплексу була включена методика «Когнітивна орієнтація (локус контролю)» Дж. Роттера. Ми виходили з того, що в змісті розвиненої правосвідомості і, отже, правової культури у цілому має бути ознака інтернальності стосовно морально-правових правил та приписів.

Розглядаючи правову культуру за ознакою приналежності до суб'єктивної реальності, за даними різних досліджень було встановлено, що інтернальність як одна із найбільш суттєвих її рис, завдяки якій особистість бере відповідальність за дії та вчинки згідно із власним уявленням про їх відповідність моральним та правовим нормам. Відомо, що інтернальність використовується для позначення здатності особи контролювати значущі події власного життя. На основі показника загального рівня суб'єктивного контролю, а також даних стосовно досягнень, невдач, родинних стосунків, виробничих відносин, здоров'я та хвороби можна робити певні узагальнення щодо міри інтернальності засвоєних правил, виконання яких забезпечує досягнення тих чи інших результатів.

Для виявлення спрямованості особистості на внутрішні або зовнішні стимули ми використовували методику «Когнітивна орієнтація (локус контролю)» Дж. Роттера. Підставою вибору методики є її достатня валідність і надійність стосовно роботи із досліджуваними юнацького віку, а також можливість застосування для масового обстеження у звичайних умовах вищого навчального закладу.

Оскільки люди, що володіють внутрішнім локусом контролю, більш упевнені в собі, послідовні і наполегливі в досягненні поставленої мети, урівноважені, доброзичливі й незалежні, то можна сподіватися, що така риса має виявлятися також і у тих сферах, які потребують розвиненої правової культури. Інакше кажучи, інтернальний локус контролю вказує на засвоєні правила, які стосуються певних сфер соціального буття людини.

Відповідно до умов опитування, досліджуванам було запропоновано 29 парних тверджень та бланки для відповідей. Необхідно було вирішити, з яким з тверджень опитувані більш згодні та обвести кружком відповідну букву – «а» або «б». Для обробки результатів використовувались два трафарети – на інтернальність та на екстернальність, що відповідали бланкам відповідей з вирізаними у відповідних місцях віконцями. Збіг з кожним твердженням оцінювався в 1 бал. Сума балів підраховувалась за кількістю обведених відповідей, що з'явилися у віконцях після накладання трафарету на бланк. Максимальна сума показників інтернальності та екстернальності склала 23 бали, оскільки 6 пар тверджень є фоновими. За відносним перевищенням сумарних балів показників інтернальності та екстернальності визначалась спрямованість локусу контролю опитуваних [47, с. 509].

Змістовні характеристики правової свідомості можуть бути уточнені шляхом посилення на таку ознаку інтернальності, як відповідальність за власні вчинки, що, на нашу думку, належить змістовно до тієї ж категорії, що і сумлінність, яка є особистісним виявом совісті у значенні морального самоконтролю. Інакше кажучи, інтернальність морально-правових правил та приписів ґрунтується на їх особистісному засвоєнні та привласненні, і перетворенні на світоглядне переконання. Екстернальність як протилежність інтернальності може вказувати, як ми вважаємо, на поверхневе, конформне слідування правилам та приписам.

З метою з'ясування ступеню вираження сумлінності ми обрали «Шкалу сумлінності» В.М. Мельникова та Л.Т. Ямпольського через її достатню валідність і надійність щодо використання в юнацькому віці, можливість застосування для масового обстеження в звичайних умовах навчання у вищих навчальних закладах, достатню інформативність, відповідність діагностованих показників теоретично виділеним властивостям особистості, що є важливими для правової культури. «Шкала сумлінності» створена для з'ясування ступеню поваги до соціальних норм та етичних вимог. Для осіб з високим значенням сумлінності характерні такі особистісні особливості як відповідальність, стійкість моральних принципів. Для них провідними є почуття обов'язку,

відповідальність у виконанні соціальних вимог. Високе значення сумлінності часто поєднується з гарним самоконтролем.

Відповідно до умов тестування, випробуванним було запропоновано низку тверджень. При згоді ставився знак «+», при незгоді – «-». Кожна позитивна відповідь оцінювалась в 1 бал, потім підраховувалась сума. Чим вищою була сума балів, тим більш виражені сумлінність, почуття відповідальності [47].

Для виявлення ціннісних орієнтацій особистості було обрано методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокича. Найбільш вагомою ознакою у понятті правової культури особистості є ознака цінності, яка вказує на значущість морально-правових правил та приписів. З огляду на ціннісний аспект правової свідомості ми також прагнули визначити ознаки як мети (термінальні цінності), так і засобу (інструментальні цінності). При цьому ми виходили з припущення про те, що якщо змістовні складові правової культури особистості є усталеними нормативними утвореннями і є морально-правовою основою її життєдіяльності, то показники термінальних цінностей мають бути високими і вказувати на відповідно високий рівень правової культури. У цьому випадку переважання інструментальних цінностей виступило показником того, що морально-правові аспекти життєдіяльності є важливими тією мірою якою вони сприяють досягненню особою бажаної мети.

Якщо ж розглядати інтернальність як загальну ознаку правової свідомості, що вказує на міру прояву ціннісного у життєдіяльності людини, відповідно до обраних критеріїв (інтернальність, сумлінність, цінності), правова свідомість постає як системне психічне («свідомісне») утворення, зміст якого складають правові цінності, що визначені самою людиною під впливом соціалізації й індивідуалізації. Означені цінності мають певну міру інтернальності та імперативності, тому було вирішено підкріпити результати за методикою «Когнітивна орієнтація (локус контролю)» (Дж. Роттер) даними, отриманими за методикою «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич).

Згідно з умовами методики, досліджуваним пропонувалося проанжувати картки 150x50 мм з назвою цінності та позначкою «Т» (термінальні цінності) або «І» (інструментальні цінності). Картки пропонувались у довільному порядку, спочатку – 18 карток «Т», потім – 18 карток «І». Спочатку ранжирувалися картки з термінальними цінностями, а потім з інструментальними. Під час аналізу отриманих результатів було виявлено домінуючу спрямованість ціннісних орієнтацій як передумову оцінки ієрархії життєвих цінностей, які досліджувана особа сприймає як норми поведінки [47, с. 518].

Зазначені показники (інтернальність, сумлінність, цінності) відображають певні рівні та аспекти регуляції суспільної поведінки особистості. Окремим важливим регулятором, який є невід'ємною частиною свідомого існування людини, є емоції. Правова культура у психологічному аспекті передбачає не тільки певне конструктивне ставлення до морально-правових цінностей, але й відповідну здатність керувати емоціями у ситуаціях життєдіяльності, що свідчить про емоційну зрілість особистості. З метою емпіричної конкретизації теоретичної моделі дослідження ми використовували опитувальник «Емоційної зрілості» (О.Я. Чебикін).

Емоційна зрілість представляє собою: 1) інтегративне явище емоційного порядку; 2) фактор, що свідчить про певний рівень емоційного розвитку людини; 3) якість особистості, що характеризує адекватність емоційного реагування. Таким чином, постає питання про нормативність емоційної поведінки. До основних компонентів емоційної зрілості відносять: експресивність, саморегуляцію та емпатію. В контексті розгляду емоційно-регуляторного аспекту правової культури заслуговує на особливу увагу прояв емоційної зрілості на міжособистісному рівні.

Міжособистісний рівень емоційної експресивності (Екстраекспресивність): вміння залучати експресивні засоби вираження емоцій у спілкуванні, навмисно та цілеспрямовано виражати емоційний стан, відривати експресію від переживань, маскувати, замінювати вираження одного почуття іншим. Екстрасамо-регуляція: вміння створювати специфічні емоціогенні ситуації, що сприяють підвищенню ефективності спільної діяльності, володіння різноманітними засобами, що допомагають зосереджувати увагу, викликати інтерес оточуючих до певних об'єктів та подій, стримувати їхні небажані емоційні реакції, що перешкоджають діяльності тощо. Екстраемпатія характеризується здатністю адекватно використовувати емпатійні здібності як засіб регуляції відносин у спілкуванні.

Опитувальник містить 42 твердження, спрямовані на вивчення особливостей емоційної сфери досліджуваного, на які слід відповісти «так» або «ні». Обробка отриманих даних проводиться шляхом підрахунку загальної кількості випадків співпадання із ключем за кожною шкалою. Збіг з ключем оцінювався 1 балом за кожне питання. Максимальне значення кожного показнику не перевищує 12 балів, а з урахуванням спрямованості – 6 балів [157].

Останньою до діагностичного комплексу був обраний 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла. Якщо звернутись до ідеї про взаємозалежність теоретичних концептів «осо-

бистість» та «самосвідомість», в яких суб'єкт постає і як учасник інтерактивних відносин у соціумі (особистість), і як спостерігач, що оцінює або як оцінювач, що спостерігає за самим собою у контексті цих відносин (самосвідомість), то ми можемо стверджувати про певну залежність суджень про морально-правові аспекти соціумних відносин у системах «умови життєдіяльності – суб'єкт життєдіяльності» та «діяльність – правові образи, значення, смисли» від індивідуальних або типових особистісних ознак тієї чи іншої особи. Це означає, що судження щодо психологічних особливостей правової культури у юнацькому віці має будуватися на врахуванні особистісних ознак, які впливають зі змісту типової для юнацького віку соціальної ситуації розвитку² і вказують на особливості його досвіду та уявлення про майбутнє.

На нашу думку, використання змістовних характеристик із методики багатofакторного дослідження особистості Р. Кеттла може слугувати вихідною основою у міркуваннях стосовно взаємозалежностей між рівнем правової культури та певними особистісними рисами (диспозиціями). Якщо буде встановлена причинно-наслідкова залежність між рівнем правової культури та вираженістю тієї чи іншої диспозиції, то це може бути використано у подальшому для формулювання вихідних принципів при розробці відповідної корекційної програми.

При використанні опитувальника основна увага приділялась визначенню особистісних особливостей, які можуть бути певними детермінантами правової культури.

З огляду на розуміння правової культури як елемента загальної культури особистості, де, зокрема, наголошується на таких її ознаках, як належність до розумової, духовно-практичної і практичної активності, ставлення до правових норм як до цінності, інтерактивність буття згідно із правовими вимогами соціуму, у зазначеному переліку опозитних конструктів найбільш значущими можуть бути ті, що відображають «розвинене мислення – обмежене мислення», «емоційну стабільність – емоційну нестабільність», «сумлінність – безпринципність».

В цілому застосування теста Кеттла дозволяло отримати більш деталізований опис опозитних конструктів:

1) відкритість-замкнутість (готовність до нових знайомств, привітність, уважність до людей – замкнутість, скептичність, ригідність у взаєминах, спрямованість на себе) (фактор А);

² Система взаємовідносин у соціальному оточенні, що реалізується у спільній діяльності з іншими; ставлення до умов, статусу, що виражається у готовності до прийняття певних цінностей [108, с. 375].

2) розвинуте – обмежене мислення (кмітливість, здатність аналізувати ситуації, здатність до осмислених висновків, інтелектуальність, культурність – труднощі в навчанні, в умінні аналізувати і узагальнювати) (фактор В);

3) емоційна стабільність – нестабільність (спокійність, зрілість, упевненість, емоційна стійкість – невпевненість, дратівливість, схильність до заклопотаності і засмучення, тривожність) (фактор С);

4) незалежність – залежність (самовпевненість, твердість, не поступливість, схильність до лідерства – поступливість, залежність, схильність до підпорядкування) (фактор Е);

5) безпечність – заклопотаність (безтурботність, імпульсивність – серйозність, стриманість, розважливість) (фактор F);

6) сумлінність – безпринципність (витриманість, рішучість, відповідальність, готовність до дії, ґрунтовність, наполегливість у досягненні мети, соціальна нормативність – недбалість, легковажність, ненадійність, непостійність, незалежність від правил) (фактор G);

7) сміливість – сором'язливість (авантюризм, бадьорість, схильність до ризику – нерішучість, схильність уникати відповідальності та ризику) (фактор H);

8) чуттєвість – твердість (сентиментальність, естетичність, привітність, боязливість – реалістичність, відповідальність, суворість, самостійність, скептичність) (фактор I);

9) підозрілість – довірливість (ревнивість, замкнутість, егоцентричність, незалежність – дружність, прямодушність, відкритість, м'якосердність) (фактор L);

10) мрійливість – практичність (заглибленість у себе, зацікавленість наукою, теорією, безпорадність у практичних справах – зорієнтованість у практичних обставинах, реалістичність, орієнтованість на реальність, на загальноприйняті норми) (фактор M);

11) витонченість – простота (витонченість, естетична розбірливість, світськість, честолюбність – простота, відкритість, спонтанність у поведінці, відсутність схильності до самоаналізу) (фактор N);

12) почуття провини – самовпевненість (боязливість, невпевненість, тривожність, сильне почуття обов'язку – віра в себе, спокійність, безстрашність, нечутливість до думки про себе) (фактор O);

13) радикалізм – консерватизм (інтелектуальність інтересів, скептичність, схильність до експериментування та нововведень – схильність до підтримки встановлених понять, норм, принципів, традицій) (фактор Q1);

14) самостійність – залежність від групи (орієнтованість на власну думку, незалежність у поглядах, схильність до самостійних рішень і дій – конформність, залежність від чужої думки, орієнтованість на соціальне схвалення) (фактор Q2);

15) самоконтроль – недолік самоконтролю (дисциплінованість, точність у виконанні соціальних вимог, контрольованість емоцій, схильність до піклування про свою репутацію – недисциплінованість, спонтанність у поведінці, залежність від своїх пристрастей) (фактор Q3);

16) напруженість – розслабленість (збудженість, напруженість, дратівливість, нетерплячість – флегматичність, млявість, розслабленість, недостатність мотивації) (фактор Q4) [106].

На нашу думку, для особи з високим рівнем правової культури мають бути характерними такі ознаки, як здатність аналізувати ситуації, здатність до осмислених висновків, інтелектуальність, культурність (фактор В); спокійність, зрілість, упевненість, емоційна стійкість (фактор С); серйозність, стриманість, розважливість (фактор F); витриманість, рішучість, відповідальність, готовність до дії, ґрунтовність, наполегливість у досягненні мети, соціальна нормативність (фактор G); зорієнтованість у практичних обставинах, реалістичність, орієнтованість на реальність, на загальноприйняті норми (фактор M); схильність до підтримки встановлених понять, норм, принципів, традицій (фактор Q1); орієнтованість на соціальне схвалення (фактор Q2); дисциплінованість, точність у виконанні соціальних вимог, контрольованість емоцій, схильність до опікування своєю репутацією (фактор Q2) тощо.

Відповідно до умов тестування, досліджуваним пропонувалися 187 запитань та спеціальні бланки для відповідей. Відповідаючи на кожне запитання, вони повинні були обрати одну із трьох запропонованих відповідей, яка найбільше відповідає їхній думці стосовно себе. Відповідати потрібно було таким чином: у відповідній клітинці бланку ставити позначку (ліва клітинка – відповідь «а», середня – «в», права – «с»). Виконання завдання охоплювало від 20 до 50 хвилин. Відповіді обчислювались за допомогою спеціального «ключа». Збіг відповідей «а» і «с» оцінювався у два бали, співпадання відповіді «в» – в один бал. Сума балів за кожною виділеною групою запитань давала значення фактору [106, с.192].

Отже, з урахуванням зазначених уточнень психологічних особливостей правової культури особи взагалі та особи юнацького віку, зокрема, вказують також на відповідні віку соціальні, соціально-психологічні, особистісні індивідуальні ознаки. Таким

чином, в якості критеріїв в емпіричному дослідженні психологічних особливостей правової культури в юнацькому віці ми використовували дані щодо міри (максимальної, середньої, мінімальної) ознак, що вивчаються.

Відбір методик і розробка схеми емпіричного дослідження здійснювались на основі результатів, отриманих під час пілотажного дослідження, яке проводилось з метою уточнення гіпотези щодо залежності рівня розвитку правової культури від ціннісних орієнтацій особистості, сумлінності, емоційної зрілості, локусу контролю, а також деяких особистісних характеристик.

Емпіричною основою аналізу проблеми стало виявлення залежності рівня правової культури від особистісних властивостей студентів. Окремо було проаналізовано вікові, внутрішньостатеві та міжстатеві особливості взаємозв'язку особистісних властивостей студентів з рівнем їхньої правової культури.

Під час емпіричного дослідження дані, отримані різними методиками, ми доповнювали спостереженнями та бесідами. Для обробки результатів використовувались різні статистичні методики: коефіцієнт кореляції, t-критерій Стьюдента. Математичний та статистичний аналіз проводився за допомогою пакету програмного забезпечення *Basic Statistics*.

На констатувальному етапі у дослідженні брали участь 174 студентів різних ВНЗ. Серед яких 107 першокурсників (25 осіб чоловічої та 82 особи жіночої статі) та 67 четверокурсників (32 особи чоловічої та 35 осіб жіночої статі).

Для того, щоб досліджувані студенти добре зрозуміли завдання, перед початком роботи проводився інструктаж щодо заповнення бланків відповідей, надавались за необхідністю роз'яснення стосовно питань, що виникали. З метою пояснення мети дослідження та встановлення довірчої атмосфери перед початком роботи проводилась вступна бесіда, у якій наголошувалось на цілях, завданнях та значенні отриманих результатів.

Вся дослідницька робота реалізовувалась у кілька етапів. На першому – здійснювалася розробка та апробація обраного комплексу методик, яка завершилася підготовкою до проведення констатуючого етапу дослідження: а) розробка шкали оцінки рівня правової культури; б) проведення апробації із залученням досліджуваних студентів; в) перевірка та уточнення гіпотези; г) підготовка матеріалів для проведення констатуючого етапу дослідження (підготовка інструкцій, бланків, уточнення та узгодження умов проведення дослідження тощо).

На другому етапі роботи здійснювалось комплексне психодіагностичне обстеження студентів першого та четвертого

курсів. Додатково проводились бесіди та інструктажі зі студентами, забезпечувався збір первинних даних та велась їх якісна та кількісна обробка.

На третьому етапі аналізувалися показники щодо особливостей правової культури в залежності від віку і статі з метою виявлення наявності достовірних розбіжностей між середніми значеннями показників, діагностованих в умовно виділених групах студентів.

На четвертому етапі проводилась статистична обробка отриманих даних (визначення кореляційних зв'язків діагностованих показників у досліджуваних студентів першого та четвертого курсів) та узагальнювалися результати дослідження з метою виявлення взаємозалежностей між показниками рівня правової культури і показниками ціннісних орієнтацій особистості, сумлінності, локусу контролю та інших факторів, які, як ми припускали, впливають на рівень розвитку правової культури.

2.2. Уявлення осіб юнацького віку про власну правову культуру

Для того, щоб відповісти на головне питання нашого дослідження про психологічні особливості вираженості правової культури в осіб юнацького віку, було проведено відповідне діагностичне обстеження на основі самооцінки та експертної оцінки, спрямоване на виявлення її рівнів. Середнє значення цих двох показників було прийнято за наявний рівень розвитку у досліджуваних правової культури (табл. 2.1). Цим дослідженням було охоплено 174 особи.

Як показано в таблиці 2.1, між даними експертної оцінки та самооцінки спостерігаються відмінності, але вони несуттєві. Певною мірою має місце переоцінка студентами за середніми значеннями вираженості власної правової культури, що ж стосується інтегрального показника, то ми бачимо, що в обстеженій групі рівень коливання вираженості правової культури знаходиться в межах від 2 балів до 4,69.

Специфікою експертного оцінювання вираженості правової культури є також те, що найчастіше у вибірці зустрічається оцінка 3,23 ($M=3,23$). Середнє значення цього показника дещо вище ($M=3,44$), а медіана становить 3,52.

Таблиця 2.1

Співвідношення показників самооцінок та експертних оцінок щодо проявів правової культури у досліджуваних осіб юнацького віку

	Самооцінка правової культури	Експертна оцінка правової культури	Інтегральний показник правової культури
M	3,81	3,44	3,62
σ	0,84	0,56	0,56
Me	4	3,52	3,73
Mo	4	3,23	3,91
min	1	1,67	2
max	5	4,46	4,69

Примітка: M – середнє значення; σ – стандартне відхилення; Me – медіана; Mo – мода; min – мінімальне значення; max – максимальне значення. (Тут та далі у тексті зберігатимуться зазначені умовні позначення)

Оцінюючи власний рівень правової культури, досліджувані вказували на різні критерії її прояву, що відобразилося у первинних статистичних значеннях: середнє значення виявилось на рівні $M=3,81$ у порівнянні з модою та медіаною, представленими у значенні 4 балів.

Аналізуючи інтегральний показник правової культури молоді, зауважимо, що значення моди $Mo=3,91$ та медіани $Me=3,73$, тоді як середнє значення такої оцінки – $M=3,62$.

Варто відмітити, що хоча показник самооцінки рівня правової культури є дещо вищим за показник експертної оцінки, але він як у першому, так і у другому випадку відображає положення між середнім (тобто характеризує людину, що розуміє основні правові норми, яких вона не завжди дотримується) та високим рівнем правової культури (характеризує людину, яка володіє знаннями про норми правової культури, що регламентують її поведінку в основних видах діяльності, і яка прагне їх дотримуватися).

Таке маргінальне положення між середнім та високим рівнями може трактуватися як певна характеристика особистісних проявів у континуумі типових видів життєдіяльності, у межах якого відбуваються зміни у правовій культурі досліджуваних осіб юнацького віку. До цього простору належать протилежності, які ми розглядаємо як джерело розвитку: а) розуміння основних норм правової культури – володіння знаннями про

норми правової культури (перехід від розуміння до володіння); б) дотримуються норм не завжди – прагнуть дотримуватись норм (перехід від випадкового до обов'язкового).

Співвідношення самооцінок та експертних оцінок вказує на їх достатню єдність стосовно визначення рівня правової культури у досліджуваних осіб, тобто достатньо об'єктивно характеризує міру впливу сукупності життєвих обставин на досліджуваних осіб юнацького віку як суб'єктів життєдіяльності.

Розглядаючи правову свідомість як психологічний базис правової культури, можемо схарактеризувати її особливості у досліджуваних осіб у термінах відображених результативних патернів діяльності, спілкування та поведінки. Можна припустити, що у цьому випадку правова культура ґрунтується на фактах отримання бажаного результату у соціумних ситуаціях, які є чинником закріплення відповідних форм поведінки, за яких відбувалось отримання результату.

Особливості правової культури у досліджуваних осіб можуть бути також відображені шляхом аналізу «особистісного смислу» та «значення» як структурних складових свідомості (правосвідомості). Оскільки головною ознакою особистісного смислу є суб'єктно цінне, а значення – об'єктно значуще, конвенційне, оскільки все те, що розглядається особою як таке, що може довільно змінюватись під тиском обставин, слід розглядати не як ціннісне (смысловое), а як конвенційне утворення (на рівні значень). Тут ми можемо говорити про те, що правові регулятори у досліджуваних осіб мають більш конвенційний характер (залежать від узагальнення фактів, що спостерігаються у соціумі), і не набули ознак суб'єктно ціннісного.

Розгляд поняття правової культури у контексті психології свідомості дає можливість вказати на функціональну ознаку усвідомлення як головну у складі процесу її розвитку. Остання відбувається за умов, що те, що підлягає усвідомленню, належить до прагматики життєво важливих завдань.

Під час подальших аналізів та перевірки гіпотези дослідження на основі первинних даних було умовно виділено три підгрупи досліджуваних, у яких значення інтегрального показника правової культури фіксується на високому (26%), середньому (60%) та низькому (14%) рівнях (рис.2.1).

Представлені дані щодо рівня вираженості правової культури є узагальненими показниками і містять відомості щодо її основної тенденції, яка полягає в існуванні стійкого співвідношення між тим, що є знанням, і тим, що є дійсним регулятором поведінки, спілкування, діяльності, життєдіяльності у цілому.

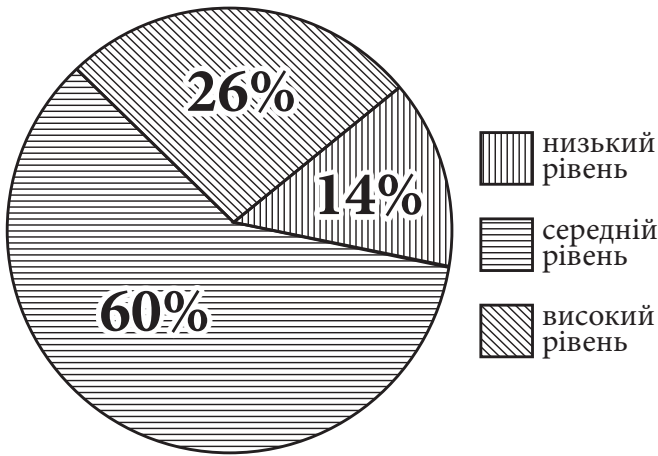

Рис. 2.1. Рівні правової культури у досліджуваних осіб юнацького віку

В такому випадку це може означати, що права культура у досліджуваних осіб є не тільки наслідком їхньої життєдіяльності у цілому, але й ґрунтується на таких психологічних новоутвореннях, як саморефлексія, усвідомлення власної індивідуальності, життєвих планів, готовність до самовизначення, настанова на свідому побудову власного життя, поступове вrostання в різні сфери життя [127]. Відтак, найбільш відкритим психологічним феноменом є процеси усвідомлення себе як особистості у соціумі.

2.3. Прояв правової культури в залежності від вікових та гендерних особливостей

Переходячи до аналізу результатів дослідження юнаків різного віку та статі, можна відмітити, що середні значення інтегрального показника правової культури студентів першого та четвертого курсів навчання дещо схожі. Так, для першокурсників це значення дорівнювало 3,67 балів (при $\sigma = 0,55$), а у досліджуваних студентів четвертого курсу $M=3,55$ (при $\sigma = 0,57$), що відповідає середньому рівню правової культури. Варіативний ряд цього показника також виявився подібним (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Інтегральний показник правової культури досліджуваних різного віку (курсу навчання)

	Курс навчання	
	1 курс (N=107)	4 курс (N=67)
М	3,67	3,55
σ	0,55	0,57
Me	3,76	3,68
Mo	3,91	4,15
min	2,33	2
max	4,69	4,67

Перевірка достовірності розбіжностей у вираженості правової культури особистості студентів, які навчаються на різних курсах, підтвердила відсутність достовірних розбіжностей цього утворення у досліджуваній вибірці.

Переважає більшість досліджуваних незалежно від року навчання у навчальному закладі характеризується середнім рівнем правової культури (рис. 2.2). У групі студентів першого курсу більшість мають високий рівень правової культури (24%) у порівнянні із групою студентів четвертого курсу (19,4%). Правову культуру на рівні нижче середнього продемонстрували 14% першокурсників та 19,4% студентів четвертого курсу.

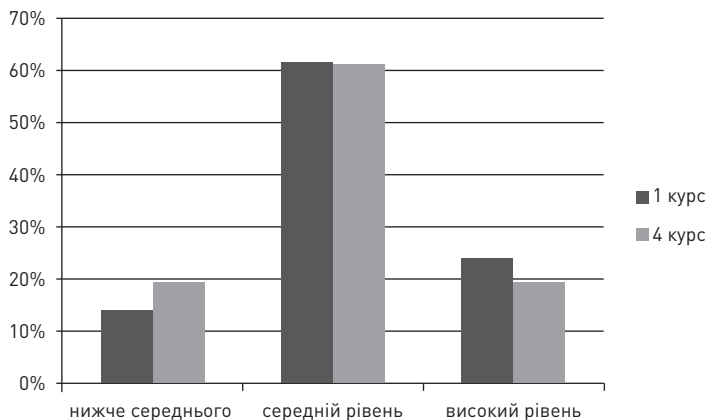

Рис. 2.2. Рівні правової культури студентів першого та четвертого курсів

Більш високий рівень правової культури досліджуваних студентів першого курсу порівняно зі студентами четвертого курсу свідчить про те, що рівень правової культури має тенденцію до зниження зі зростанням досвіду навчання у вищому навчальному закладі. Можна припустити, що мірою зростання загального досвіду студенти знаходять необхідні «компромісні» способи поведінки, які характеризують перехід від обов'язкового дотримання норм до їх дотримання за додаткових умов.

Розглядаючи соціалізацію як процес засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних настанов, соціальних норм і цінностей, знань, навичок, що дозволяють йому успішно функціонувати в суспільстві [53], зазначимо, що мірою її впливу на особу юнацького віку відбувається певне «вирівнювання» засвоєних нормативних вимог та вимог «практичного сьогодення» з метою досягнення «успішного функціонування у суспільстві».

Орієнтованість нашої роботи на гуманітарну парадигму за ознаками інтелектуальної і духовної діяльності, а також соціалізації та індивідуалізації стосовно соціального, професійного та вікового досвіду вказує на залежність рівня правової культури від: а) рівня та якості розв'язання розумових задач при визначенні морально-правових пріоритетів; б) особливостей співвідношення процесів соціалізації та індивідуалізації у плані повного або часткового підпорядкування «букві закону»; в) практичних дій, властивих відповідному віку, та пов'язаних з ними переживань та вражень.

З іншого боку, також можна говорити про те, що рівень правової культури у досліджуваних студентів (розуміння основних норм, залежність їх дотримання від обставин) визначається тим, що вони можуть дотримуватися правил лише за умов їх несуперечливості власному уявленню про успішність, результативність, корисність. Тобто з досвідом варіативність довільного інтерпретування морально-правових норм зростає, що є можливою причиною високого рівня культури у студентів першого курсу у порівнянні із досліджуваними четвертого курсу.

Подальший аналіз первинних даних було скеровано у площину аналізу статевої розбіжності інтегрального показника правової культури особистості.

Вже на рівні описових статистичних даних було помічено статевоспецифічні відмінності у мірах центральної тенденції: у дівчат виявилось вищим не лише середнє значення цього показника, але й мінімальне та максимальні значення, найбільш популярне значення та медіана (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Інтегральний показник правової культури досліджуваних різної статі

	Стать	
	Чоловіча (N=57)	Жіноча (N=117)
M	3,26	3,8
σ	0,52	0,5
Me	3,19	3,88
Mo	3,04	3,91
min	2	2,33
max	4,29	4,69

Перевірка достовірності таких розбіжностей підтвердила їх наявність та вагомість: дівчата виявилися більш «культурними» у правовому відношенні ($M=3,8$; $\sigma=0,5$) у порівнянні з юнаками ($M=3,26$; $\sigma=0,52$) ($t=6,29$; $p<0,001$).

Стосовно внутрішньогрупового розподілу рівнів розвитку правової культури у досліджуваних чоловічої та жіночої статі, то він склався таким чином: високий рівень продемонстрували юнаки (7%) та дівчат (29,9%); середній – юнаки (59,7%) та дівчини (62,4%); низький – юнаків (33,3%) та дівчат (7,7%) (рис. 2.3).

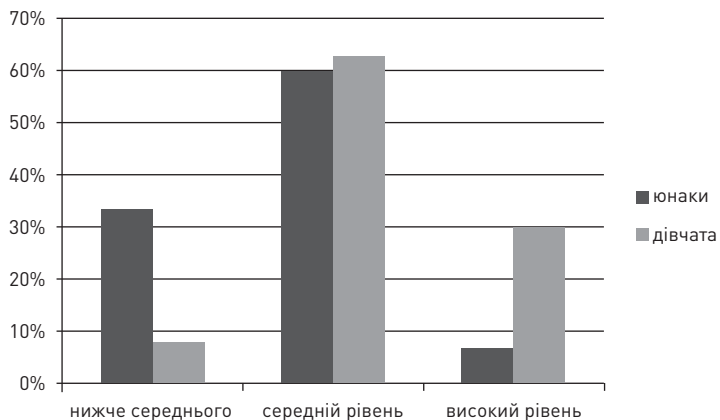

Рис. 2.3. Гендерні відмінності правової культури

Як видно з гістограми, більшість юнаків та дівчат мають середній рівень розвитку правової культури. Водночас більшість юнаків мають низький рівень правової культури, тоді більшість дівчат мають високий рівень правової культури.

Такі результати ми пояснюємо тим, що хлопцям більш притаманна агресивність та домінантність, а дівчатам – доброзичливість та контактність. Ураховуючи таку позицію, можна допустити існування гіпотетичного конструкту «домінантність – контактність» як психологічної функціональної системи, в межах якої виникає і функціонує механізм правової свідомості і засвоєння вимог правової культури. Інакше кажучи, домінантній особі у порівнянні із недомінантною більш важко слідувати вимогам, установленим у соціумі. Контактність (товариськість) у цьому випадку виступає однією з особистісних особливостей, що може детермінувати належний рівень правової культури.

2.4. Взаємозв'язок показників правової культури з даними властивостей особистості досліджуваних

Розглянемо поетапно різні показники властивостей особистості, що можуть мати детермінуючий вплив на рівень правової культури з урахуванням отриманих даних.

На першому етапі проаналізуємо первинні показники.

На другому етапі визначимо їх відмінності у досліджуваних з різними рівнями правової культури.

На третьому етапі розглянемо характер кореляційних зв'язків показників як за параметрами правової культури, так і між собою. Вважаємо, що така стратегія роботи дозволить підійти системно до вивчення отриманих результатів більш поглиблено.

З огляду на теоретичну концепцію досліджуваного явища та її трансформацію в емпіричній моделі, для пізнання підібрали психодіагностичні методики, спрямовані на виявлення ознак правової культури, її приналежності до суб'єктивної реальності у значенні психологічного регулятора життєдіяльності, який вимагає від особи дотримання існуючих морально-правових норм.

Розглядаючи правову культуру за ознакою здатності особи контролювати події власного життя, у дослідженні було застосовано методику Дж. Роттера, спрямовану на визначення локусу контролю. Ми виходили із думки про рівень суб'єктивного контролю як значущого показника здатності особи контролювати події власного життя відповідно до моральних та правових норм.

Підчас розгляду даних (табл. 2.4), отриманих на загальній вибірці досліджуваних, яку склали 174 особи було встановлено певну варіативність у значеннях показника П4 (значення варіюються у межах від 6 до 17 балів), пов'язаного з екстернальним локусом контролю ($\sigma = 2,07$). Найчастіше у вибірці зустрічається оцінка 11 балів ($M_o = 11$). Середнє значення цього показника є дещо вищим ($M = 11,5$), а медіана становить 11. У значеннях показника П5, пов'язаного з інтернальним локусом контролю, мода, медіана та середнє значення співпадають і дорівнюють 11. Варіативність виражена більшою мірою порівняно із показником П4 ($\sigma = 2,29$), значення якого варіюються у межах від 4 до 17 балів.

Таблиця 2.4

Значення показників, що характеризують локалізацію контролю досліджуваних

	Екстернальний локус контролю (П4)	Інтернальний локус контролю (П5)
M	11,5	11
σ	2,07	2,29
Me	11	11
M_o	11	11
min	6	4
max	17	17

Високий рівень вираженості цього показника не було встановлено. Середній рівень виявлено у 83% досліджуваних, а рівень нижче за середній – у 17% досліджуваних. Це означає, що досліджувані не завжди контролюють події власного життя. Можна припускати, що в умовах, коли необхідно прийняти рішення щодо вибору між суб'єктивно корисним, але соціально несхвалюваним, можливе віддання переваги саме першому.

Щодо вираженості показника П5, який характеризує спрямованість особистості досліджуваних на внутрішні стимули (інтернальність), дані за ним розподілені в дещо більш широкому діапазоні, ніж за показником П4, і варіюють в межах від 4 до 17 балів. Високі оцінки тут також відсутні, низькі – спостерігаються лише у 24% юнаків, а у більшості досліджуваних осіб (76%) цей показник має також середнє значення. Середнє значення ($M = 11$) також знаходиться в межах середнього рівня. Співпали значення і центральних мір: $M_o = 11$ та $Me = 11$.

Ці дані вказують на відсутність яскраво вираженої спрямованості екстернальності чи інтернальності у когнітивній орієнтації досліджуваних осіб.

Згідно з отриманими даними, відсутність видимої переваги стосовно інтернального чи екстернального локусу контролю вказує на те, що процес засвоєння соціумних правил є ще незавершеним. Отже, у цьому аспекті певну значущість має цілеспрямоване формування у молодой людини відповідальності за події власного життя, здатності контролювати соціумні ситуації.

Розглядаючи локус контролю як одну із вагомих ознак особистості, а особистість – як інструмент суб'єктності [25] у системі міжособистісних та діяльносних відносин соціуму, ми тим самим орієнтуємося на цінність самоконтролю у значущих ситуаціях на основі володіння правовими знаннями та їх дотримання у всіх сферах життєдіяльності. Таким чином, піклуючись про власний особистісний розвиток, особа тим самим могла сприяти розвитку інтегрального локусу контролю.

Спираючись на припущення про залежність правової культури особистості від її емоційних властивостей, ми вдалися до аналізу у досліджуваних компонентів емоційної зрілості, які у своїй сукупності забезпечують конструктивність взаємин та поведінки особи.

Емоційна зрілість, за О.Я. Чебикіним, базується на таких ознаках: а) інтроекспресивність – різноманітність та яскравість виразу прояву почуттів на обличчі, у рухах, жестах, інтонації, відсутність скутості; б) екстраекспресивність – вміння залучати експресивні засоби вираження емоцій у спілкуванні, навмисно та цілеспрямовано виражати емоційний стан, відривати експресію від переживань, маскувати, замінювати вираження одного почуття іншим; в) інтросаморегуляція – здатність стримувати занадто сильні, небажані емоційні прояви, доволіно та опосередковано керувати вираженням, переживанням та породженням емоції, володіння прийомами стабілізації й тонізування свого емоційного стану відповідно до ситуації та доцільності; г) екстрасаморегуляція – вміння створювати специфічні емоціогенні ситуації, що сприяють підвищенню ефективності спільної діяльності, володіння різноманітними засобами, що допомагають зосереджувати увагу, викликати інтерес оточуючих до певних об'єктів та подій, стримувати їхні небажані емоційні реакції, що перешкоджають діяльності; д) інтроемпатія – висока чутливість до переживань іншої людини, точна ідентифікація її емоцій, якостей особистості та відношень за вербальними та невербальними характеристиками поведінки, розуміння настрою

партнерів зі спілкування, а також прогнозування їхніх емоційних реакцій; е) екстраемпатія – здатність адекватно використовувати емпатійні здібності як засіб регуляції взаємин у спілкуванні [157].

Результати первинного аналізу діагностики емоційної зрілості представлені у таблиці 2.5.

У значеннях показника П7, пов'язаного з інтроекспресивністю (різноманітність та яскравість прояву почуттів тощо), варіативність дорівнює 2,07, а його значення варіюються у межах від 1 до 6 балів. Мода та медіана співпадають і дорівнюють 4. Середнє значення цього показника є дещо нижчим ($M = 3,76$). У значеннях показника П8, пов'язаного з екстраекспресивністю (вміння залучати експресивні засоби вираження емоцій у спілкуванні тощо), мода та медіана також співпадають і дорівнюють 4. Середнє значення цього показника є дещо вищим ($M = 4,1$). Варіативність менше, ніж у показника П7 ($\sigma = 1,19$), а його значення варіюються у межах від 0 до 8 балів.

Таблиця 2.5

Значення показників, що характеризують емоційну зрілість досліджуваних

	Експресивність		Саморегуляція		Емпатія	
	Інтро – П7	Екстра- П8	Інтро – П9	Екстра-П10	Інтро –П11	Екстра-П12
M	3,76	4,1	3,01	4,11	4,13	3,61
σ	1,21	1,19	1,21	1,5	1,36	1,58
Me	4	4	3	4	4	4
Mo	4	4	4	5	4	4
min	1	0	0	1	1	0
max	6	8	6	10	6	7

У значеннях показника П9 – інтросаморегуляція (здатність стримувати занадто емоційні прояви тощо) варіативність дорівнює 1,21, а його значення коливаються у межах від 0 до 6 балів. Мода дорівнює 4, а медіана – 3. Середнє значення цього показника дорівнює 3,01. У значеннях показника П10 – екстрасаморегуляція (вміння створювати специфічні емоціогенні ситуації, що сприяють підвищенню ефективності спільної діяльності тощо) – варіативність є дещо вищою за показник П9 ($\sigma = 1,5$), а його значення варіюються у межах від 1 до 10 балів. Мода дорівнює 5, медіана – 4. Середнє значення цього показника – 4,11.

У значеннях показника П11 – інтроемпатія (висока чутливість до переживань іншої людини тощо) – варіативність дорівнює 1,36, а його значення коливаються між 1 і 6 балами. Мода та медіана співпадають і дорівнюють 4. Середнє значення цього показника є дещо вищим ($M = 4,13$). У значеннях показника П12 (екстраемпатія) мода та медіана також співпадають і дорівнюють 4. Середнє значення цього показника є дещо нижчим ($M = 3,61$). Варіативність більше, ніж у показника П11 ($\sigma = 1,58$), а його значення варіюються у межах від 0 до 7 балів.

Звертаючись до даних описової статистики вираженості різних параметрів емоційної зрілості, можемо констатувати, що індивідуальні дані різних показників розподілені по-різному. Варіативність різних показників коливається в інтервалі від мінімальних до високих значень (10 балів – для показника «екстрасаморегуляція»). Примітим є й те, що у досліджуваних є мінімальні (0 балів), проте відсутні максимальні прояви досліджуваних показників (12 балів). Найбільша варіативність значень спостерігається за показниками з екстра-ефектами (найбільше – «екстрасаморегуляція»). Найщільніше індивідуальні значення розподілені в інтро-показниках: «інтроекспресивність» (від 1 до 6 балів), «інтроемпатія» (від 0 до 6 балів) та «інтросаморегуляція» (від 1 до 6 балів).

Виходячи з того, що значення показників емоційної зрілості коливаються від 0 до 2 балів, свідчить про низький рівень їх вираженості, від 3 до 4 – про середній, а від 5 до 6 – про високий, можемо стверджувати про середній рівень розвитку компонентів емоційної компетентності у досліджуваних.

Таблиця 2.6

Описові значення показників, що характеризують емоційну зрілість досліджуваних юнаків та дівчат

	Експресивність				Саморегуляція				Емпатія			
	Інтро – П7		Екстра- П8		Інтро – П9		Екстра-П10		Інтро –П11		Екстра-П12	
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
M	3,46	3,91	3,86	4,21	2,91	3,06	4,07	4,13	3,68	4,34	3,3	3,77
σ	1,25	1,17	1,01	1,25	1,15	1,24	1,36	1,56	1,42	1,29	1,72	1,49
Me	3	4	4	4	3	3	4	4	4	4	3	4
Mo	2	4	4	4	3	4	5	5	4	5	4	4
min	2	1	2	0	0	0	1	1	1	1	0	0
max	6	6	6	8	5	6	6	10	6	6	7	7

Дівчата продемонстрували вищі значення усіх показників емоційної зрілості у порівнянні з хлопцями. Найсуттєвіший розмах індивідуальних значень простежується у дівчат, особливо за показником, що характеризує «екстрасаморегуляцію» (П10) та «екстраемпатійність» (П12) (табл. 2.6).

Водночас середні значення показників емоційної компетентності вказують на те, що старші досліджувані виявилися більш емоційно зрілими у порівнянні з молодшими (за виключенням середнього значення показника П11 «інтроемпатія», де спостерігається обернена тенденція) (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Описові значення показників, що характеризують емоційну зрілість досліджуваних 1 та 4 курсів навчання

	Експресивність				Саморегуляція				Емпатія			
	Інтро - П7		Екстра- П8		Інтро - П9		Екстра-П10		Інтро -П11		Екстра-П12	
	1к	4к	1к	4к	1к	4к	1к	4к	1к	4к	1к	4к
М	3,7	3,85	4,03	4,21	2,88	3,21	3,7	4,77	4,16	4,07	3,48	3,84
σ	1,14	1,32	1,2	1,16	1,32	0,98	1,59	1,05	1,38	1,34	1,66	1,44
Me	4	4	4	4	3	3	4	5	4	4	4	4
Mo	4	4	4	4	4	3	3	5	4	5	4	4
min	2	1	0	2	0	1	1	2	1	1	0	0
max	6	6	8	7	6	5	10	6	6	6	7	6

Відносно більший розмах індивідуальних значень майже за всіма показниками спостерігається у першокурсників, порівняно зі студентами четвертого курсу. Отримані дані свідчать про переважання середньої вираженості емоційної зрілості особистості, яка є більш вираженою у респонденток та зростає з віком.

Виходячи з того, що складові емоційної зрілості за ознакою «екстра-» дещо переважають над складовими емоційності за ознакою «інтра-», можна говорити про переважання зовнішніх чинників у поведінці досліджуваних осіб. Такі дані вказують, що для досліджуваних більш типовим є: а) схильність до імпульсивності, захопленості, безпечності, які входять до складу поняття «експресивність»; б) менша схильність до вольової регуляції дій, які можуть обумовлювати морально-правові норми; в) більш «штучне» співпереживання емоційному стану іншої людини.

Відомо, що процеси самовизначення, які відбуваються в юнацькому віці, потребують особистісного вибору та відповідної

орієнтованості щодо провідних цілей життя з огляду на перспективу професійного та соціального зростання, що у тій чи іншій спосіб відображується у системі особистісних цінностей.

Для діагностики ціннісних систем у досліджуваних ми використовували методику «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич).

Зважаючи на те, що найбільша рейтингова цінність виражалась досліджуваними максимальним балом 18, а та, що була визнана найменш важливою, 1 балом. Отримані в цьому плані результати засвідчили, що варіативний ряд майже всіх термінальних та інструментальних цінностей виявився представлений практично всім діапазоном індивідуальних значень (від мінімального до максимального), що дає підстави говорити про високу ймовірність розбіжностей у ціннісній сфері досліджуваних. Як можна бачити із наведених таблиць (табл. 2.8 та 2.9), лише окремі цінності представлені у вужчому діапазоні індивідуальних значень (від 2 до 17).

Як бачимо з даних, наведених в таблиці 2.8, за середніми значеннями вагою цінністю є здоров'я (П14, $M = 15,5$). Найвище більшість досліджуваних оцінювали значення для себе здоров'я (П14: $M_o = 18$; $M = 15,5$), забезпеченого життя (П16: $M_o = 17$, $M = 11,1$), щасливого сімейного життя (П20: $M_o = 17$, $M = 12,9$) та любові (П24: $M_o = 16$, $M = 13,1$). Водночас, найбільшу варіативність мають такі цінності: П15 – краса природи і мистецтва ($\sigma = 5,18$); П17 – спокій в країні, світі ($\sigma = 5,07$); П20 – щасливе сімейне життя ($\sigma = 5,04$).

Таблиця 2.8

Значення показників, що характеризують термінальні цінності досліджуваних

	П13	П14	П15	П16	П17	П18	П19	П20	П21	П22	П23	П24	П25	П26	П27	П28	П29	П30
M	10,7	15,5	6,27	11,1	8,47	7,81	8,66	12,9	10,9	8,29	9,98	13,1	10,4	6,57	7,67	8,14	7,48	6,53
σ	3,82	4,93	5,18	4,57	5,07	4,64	4,53	5,04	4,56	4,89	3,58	4,63	4,24	4,19	4,57	4,21	4,58	4,63
Me	12	18	5	11	8	7	7,5	15	12	7	11	15	11	6	7	8	7,5	6
M_o	12	18	2	17	11	4	6	17	13	4	11	16	12	3	4	9	8	1
min	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1
max	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	17	18	18	17	18	17	18	18

П13 – активне життя; П14 – здоров'я; П15 – краса природи і мистецтва; П16 – забезпечене життя; П17 – спокій в країні, світі; П18 – пізнання, інтелектуальний розвиток; П19 – незалежність

суджень та оцінок; П20 – щасливе сімейне життя; П21 – впевненість в собі; П22 – життєва мудрість; П23 – цікава робота; П24 – любов; П25 – наявність вірних і хороших друзів; П26 – суспільне визнання; П27 – рівність можливостей; П28 – свобода вчинків і дій; П29 – творча діяльність; П30 – отримання задоволення.

Серед термінальних цінностей (табл. 2.8) найвищого рейтингу (18 балів) не було надано жодним досліджуваним суспільно-визнанням (П26) та свободі вчинків та дій (П28). Примітним є й те, що цікаву роботу (П23) жоден з опитаних не поставив для себе на останнє місце. Невеликого значення у своєму житті надають досліджувані отриманню задоволення (П30: $M_o = 1$, $M = 6,53$), красі природи та мистецтва (П15: $M_o = 2$, $M = 6,27$), а також суспільному визнанню (П26: $M_o = 3$, $M = 6,57$).

Що ж стосується вагомості та популярності інструментальних цінностей у житті юнаків (табл. 2.9), то тут спостерігаємо також максимальну варіативність майже за всіма показниками. Попри присутність в індивідуальних значеннях кожної цінності-засобу максимальних рейтингових оцінок, жоден досліджуваний не поставив на останнє для себе місце самоконтроль (П35) та працелюбність (П42), де значення показників варіювалися у межах від 2 до 18.

Таблиця 2.9

Значення показників, що характеризують інструментальні цінності досліджуваних

	П31	П32	П33	П34	П35	П36	П37	П38	П39	П40	П41	П42	П43	П44	П45	П46	П47	П48
M	9,71	11,6	5,19	10,9	8,93	8,71	8,9	12,6	13,3	8,91	8,08	10,9	6,63	9,64	10,7	9,48	8,42	8,53
σ	4,2	5,17	4,88	4,67	4,23	4,1	4,82	5,32	4,86	4,55	4,47	4,48	5,46	5,26	4,95	4,93	5,13	5,05
M_e	10	12	3	11	9	8,5	8	15	15	9	8	13	5	10	12	9	7	8
M_o	6	18	2	8	7	6	5	18	17	13	4	13	2	3	14	9	5	3
min	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1
max	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18

П31 – акуратність; П32 – життєрадісність; П33 – непримиренність до своїх і чужих недоліків; П34 – відповідальність; П35 – самоконтроль; П36 – сміливість у відстоюванні своєї думки; П37 – терпимість до думки інших; П38 – чесність; П39 – вихованість; П40 – старанне, ретельне своєчасне виконання; П41 – раціоналізм; П42 – працьовитість; П43 – високі запити; П44 – незалежність; П45 – освіта; П46 – тверда воля; П47 – широта поглядів; П48 – чуйність.

Як видно з даних, наведених в таблиці 2.9, за середніми значеннями найбільш вагомою цінністю є сміливість у відстоюванні своєї думки (П36, $M = 13,3$). Наступною за значущістю є життєрадісність (П32, $M = 11,6$). На третьому місці знаходяться такі цінності, як відповідальність та працьовитість (П34 та П42, $M = 10,9$). Найбільшу варіативність мають показники, що характеризують такі цінності: П43 – високі запити ($\sigma = 5,46$); П38 – чесність ($\sigma = 5,32$); П44 – незалежність ($\sigma = 5,26$).

Найвагомішим для себе серед інструментальних засобів більшість досліджуваних вважали чесність (П38: $M_o = 18$) та вихованість (П39: $M_o = 17$). До числа непопулярних інструментальних цінностей досліджувані юнацького віку найчастіше відносили непримиренність до власних та чужих недоліків (П33: $M_o = 2$) та надмірні запити (П43: $M_o = 2$).

Якщо термінальні цінності у досліджуваних осіб вказують на досить загальну мету життя, яка здебільшого пов'язується із збереженням здоров'я – того, що молода людина має від народження, і виступає головною передумовою буття, то інструментальні цінності, які у значенні засобу досягнення свідчать про особливості «активнісної» позиції. Такі дані можна розглядати як певне уявлення особи про вірогідні шляхи у досягненні бажаного (сміливість у відстоюванні своєї думки, життєрадісність, працьовитість).

Звертає на себе увагу те, що такі термінальні цінності, як П19 – незалежність суджень та оцінок, П28 – свобода вчинків і дій, що самі по собі вказують на можливість довільної і незалежної від соціумних обмежень поведінки, де єдиним обмеженням виступає тільки власна воля, мають досить низькі значення – відповідно 6 та 1. Такі дані свідчать про певну спрямованість особи на дотримання соціумних правил і, отже, дотримання вимог правової культури. Якщо до термінальних цінностей П19 – незалежність суджень та оцінок та П28 – свобода вчинків і дій додати їх протилежності – «залежність суджень та оцінок», «залежність вчинків і дій» – можна отримати схематичне уявлення про імпліцитне регулювання поведінки за допомогою настанови досліджуваних на соціумне схвалення.

Показники інструментальних цінностей, які, на нашу думку, за своїм змістом належать до регулятивів у царині правової культури (П35 – самоконтроль, П38 – чесність, П39 – вихованість, П40 – старанне, ретельне своєчасне виконання, П41 – раціоналізм; П42 – працьовитість, інструментальна цінність П35 – самоконтроль), мають невелике значення у порівнянні із П38 – чесність та П39 – вихованість. Оскільки правова поведінка як

складова правової культури передбачає не тільки певні правові знання, але й відповідний самоконтроль за виконанням правових дій, то це може вказувати на той рівень правової культури, коли особа хоча і розуміє основні норми правової культури, але не завжди їх дотримується.

Особистість як інтернальний суб'єктний механізм у континуумі суб'єкт-суб'єктних відношень особи [25] у своїй активності (спілкування, діяльність) маніфестує власні цінності взагалі та правові цінності, зокрема, у вигляді певних комунікативних та практичних дій у конкретних умовах діяльності.

З огляду на це ми припускаємо, що такі особистісні ознаки, як-от: розвинутість мислення, емоційна стабільність, діловитість, сумлінність, практичність, консерватизм, залежність від позитивних групових норм тощо можуть розширити уявлення як про особу з розвинутою правовою культурою, так і про детермінанти, що характеризують розвинене мислення, емоційну стабільність, діловитість, сумлінність, практичність, настанови на позитивні групові норми.

Результати дослідження особистісних особливостей осіб юнацького віку за допомогою багатофакторного теста Р. Кеттелла показали, що найбільшу варіативність та найбільше середнє вибіркоче значення має фактор А (відкритість – замкнутість) ($\sigma = 3,13$, $M = 7,87$). Незначна варіативність та найменше середнє вибіркоче значення спостерігається у фактора В (розвинуте мислення – обмежене мислення) ($\sigma = 2$, $M = 4,08$). Найвище значення моди дорівнює 10 у факторів А (відкритість – замкнутість) та С (емоційна стабільність – емоційна нестійкість) (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Описові значення показників, що характеризують особистісні властивості досліджуваних

	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
M	7,87	4,08	6,95	5,54	5,8	7,4	6,85	6,96	5,02	6,94	5,79	6,65	6,47	4,84	6,68	6,01
σ	3,13	2	2,73	2,19	2,32	2,68	2,34	2,55	2,16	2,92	2,31	2,85	2,81	2,04	2,88	2,34
Me	8	4	7	5	6	8	7	7	5	7	5	7	6	5	7	6
Mo	10	2	10	5	6	8	6	7	5	8	4	8	6	6	6	8
min	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0
max	13	12	12	11	11	12	12	11	12	12	12	12	12	12	12	11

Так, в інтервалі від мінімальних до високих значень розподілені індивідуальні значення майже усіх показників особистісних властивостей (від 1 до 10 стен). Середньовибіркові значення свідчать про коливання їх прояву від 4,08 до 7,87 балів.

2.4.1. Аналіз статистично достовірних відмінностей між показниками властивостей особистості в різних групах досліджуваних

З метою порівняння особистісних проявів та аналізу розбіжностей був застосований метод розрахунку t-критерію Ст'юдента.

Порівнюючи показники локусу контролю у досліджуваних з різним рівнем правової культури, ми отримали результати, які наведено у таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Статистично достовірні розбіжності локалізації контролю досліджуваних з різним рівнем правової культури

Рівень правової культури		Показники локусу контролю	
		Екстернальний П4	Інтернальний П5
Високий	M	10,9	11,2
	σ	1,93	2,33
Середній	M	11,6	10,9
	σ	2,15	2,37
	p<	0,05	0,42
	t	2,02*	0,81
Середній	M	11,6	10,9
	σ	2,15	2,37
Низький	M	11,7	11,3
	σ	1,86	1,86
	p<	0,84	0,37
	t	0,2	0,9
Високий	M	10,9	11,2
	σ	1,93	2,33
Низький	M	11,7	11,3
	σ	1,86	1,86
	p<	0,09	0,91
	t	1,71	0,11

Як видно з результатів, статистично достовірні відмінності у локусі контролю досліджуваних з різним рівнем правової культури зафіксовано лише у групах, де був високий та середній рівні її прояву. Особи із середнім рівнем правової культури характеризуються більш високою екстернальністю, порівняно з «висококультурними» у правовому плані ($t = 2,02$; $p < 0,05$).

Отримані результати дають підставу говорити про те, що особи з більш високим рівнем правової культури ($M = 10,9$) менше схильні приписувати відповідальність у процесі життєдіяльності зовнішнім стимулам у порівнянні з тими, хто має середній рівень правової культури ($M = 11,6$).

У групах з високим та низьким рівнями правової культури такі відмінності не знаходять підтвердження на статистично достовірному рівні, проте зберігається аналогічна тенденція у вираженості екстернальності вищезазначених груп досліджуваних.

У контексті нашого дослідження досить інформативним є встановлення достовірних розбіжностей у виділених підгрупах, залежно від рівня розвитку правової культури особистості. Оцінка вираженості різних параметрів емоційної зрілості у цих групах, з'ясування тенденцій та закономірностей засвідчила їх неоднозначність (табл. 2.12).

Так, за показниками інтра-ефектів емоційної компетенції у досліджуваних груп не знайшли прояву ані тенденції до відмінностей, ані достовірних відмінностей.

Результати оцінки розбіжностей показників емоційної зрілості наведені в таблиці 2.12, з якої видно, що статистично достовірні відмінності емоційної зрілості досліджуваних зафіксовано у групах з високим та середнім рівнями прояву правової культури. Крім того, особи з високим рівнем правової культури характеризуються вищою екстраемпатією (здатність адекватно використовувати емпатійні здібності як засіб регуляції взаємин у спілкуванні) порівняно з тими, хто мав середній рівень правової культури ($t = 2,57$; $p < 0,05$).

Ці дані ми можемо пояснити тим, що студенти з вищою правовою культурою більше проявляють здатність до розуміння емоційного стану оточуючих, переймаються емоційними станами інших людей та схильні викликати довіру з їхнього боку.

Статистично достовірні відмінності в емоційній зрілості досліджуваних із різним рівнем правової культури зафіксовано також у групах з високим та низьким рівнями її прояву. Особи з високим рівнем правової культури характеризуються вищою екстраекспресивністю (вміння залучати експресивні засоби

вираження емоцій у спілкуванні, навмисно та цілеспрямовано виражати емоційний стан, розмежовувати експресію та переживання, маскувати, замінювати прояв одного почуття іншим) у порівнянні з особами з низьким її рівнем ($t = 2,37$; $p < 0,05$). На основі отриманих результатів, можна стверджувати, що досліджувані з вищим рівнем правової культури мають вищу зовнішню емоційну виразність, тобто краще проявляють свої емоції у взаємодії з іншими людьми, здатні передавати свій настрій оточуючим відносно інших.

Таблиця 2.12

Статистично достовірні розбіжності показників емоційної зрілості досліджуваних з різним рівнем правової культури

Рівень правової культури		Показники емоційної зрілості					
		Експресивність		Саморегуляція		Емпатія	
		Інтро - П7	Екстра - П8	Інтро - П9	Екстра - П10	Інтро - П11	Екстра - П12
Високий	М	3,76	4,33	3,07	4,36	4,2	4,13
	σ	1,25	1,11	1,16	1,48	1,32	1,5
Середній	М	3,81	4,11	2,98	4,02	4,03	3,41
	σ	1,19	1,2	1,25	1,52	1,4	1,68
	$p <$	0,81	0,26	0,69	0,21	0,48	0,01
	t	0,24	1,12	0,41	1,26	0,71	2,57*
Середній	М	3,81	4,11	2,98	4,02	4,03	3,41
	σ	1,19	1,2	1,25	1,52	1,4	1,68
Низький	М	3,56	3,64	3,04	4,04	4,4	3,52
	σ	1,26	1,19	1,17	1,43	1,29	1,05
	$p <$	0,38	0,09	0,82	0,95	0,21	0,69
	t	0,88	1,73	0,22	0,06	1,26	0,4
Високий	М	3,76	4,33	3,07	4,36	4,2	4,13
	σ	1,25	1,11	1,16	1,48	1,32	1,5
Низький	М	3,56	3,64	3,04	4,04	4,4	3,52
	σ	1,26	1,19	1,17	1,43	1,29	1,05
	$p <$	0,54	0,02	0,93	0,39	0,54	0,05
	t	0,62	2,37*	0,09	0,87	0,61	2*

Аналіз відмінностей у показниках екстрасаморегуляції (вміння створювати специфічні емоціогенні ситуації, що сприяють підвищенню ефективності спільної діяльності, володіння різноманітними засобами, що допомагають зосереджувати увагу, викликати інтерес оточуючих до певних об'єктів та подій,

стримувати їхні небажані емоційні реакції) усіх трьох груп досліджуваних показав, що практично всі вони приблизно однаково (на середньому рівні) контролюють та керують зовнішнім проявом своїх емоцій, здатні стримувати небажані та викликати бажані емоційні прояви.

Таким чином, проведене дослідження вказує, що попри загальну відповідність усіх показників емоційної зрілості середній нормі виразності в усіх трьох підгрупах вищий рівень правової культури особистості в юнацькому віці характеризується більш високою екстраекспресивністю та екстраемпатією, тоді як юнаки, яких можна охарактеризувати як культурних на рівні нижче середнього, виявилися ще й менш емоційними та емпатійними стосовно інших обстежуваних.

Аналіз середніх значень показників рейтингів цінностей у досліджуваних з різним рівнем правової культури засвідчив, що їхні ціннісні сфери дещо різняться, хоча й мають багато спільного.

Узагальнення виявлених середніх значень діагностованих показників, що презентують структуру термінальних цінностей (табл. 2.13), дозволяє констатувати наявність схожих тенденцій стосовно їх прояву у всіх виділених підгрупах, які виявилися одностайними у низці пріоритетних цінностей.

Так, незалежно від культурно-правового рівня, домінують такі цінності, як здоров'я (П14), любов (П24) та щасливе сімейне життя (П20) (табл. 2.13). Наступні позиції у рейтингу займають забезпечене життя (П16), впевненість у собі (П21), активне життя (П13), наявність вірних та хороших друзів (П25) та цікава робота (П23). Проміжну позицію посідають незалежність суджень та оцінок (П19), спокій та мир у світі, країні (П17), життєва мудрість (П22), свобода дій та вчинків (П28), пізнання, інтелектуальний розвиток (П18), рівність можливостей (П27) та творча діяльність (П29). Найменше прагнуть усі досліджувані до пізнання краси природи та мистецтва (П15), отримання задоволення (П30) та суспільного визнання (П26).

Звертає на себе увагу підсиленість значимості активного життя (П13) та спокою у країні та світі (П17) у групі з низьким рівнем правової культури.

Поглиблений аналіз відмінностей дозволив встановити достовірні розбіжності лише в окремих термінальних цінностях (табл. 2.13). Так, досліджувані з високим та середнім культурно-правовим рівнями різняться значимістю для себе цікавої роботи ($t = 2,03$; $p \leq 0,05$), яка має достовірно більш вагоме вираження для досліджуваних з високим рівнем правової культури.

Таблиця 2.13

Статистично достовірні розбіжності прояву показників
термінальних цінностей досліджуваних з різним рівнем
правової культури

Рівень правової культури		Показники емоційної зрілості																		
		П13	П14	П15	П16	П17	П18	П19	П20	П21	П22	П23	П24	П25	П26	П27	П28	П29	П30	
Високий	М	10,2	15,8	5,93	10,6	8,69	7,8	7,8	12,9	10,6	8,93	10,8	13,1	9,8	6,84	7,47	9,07	7,22	6,93	
	σ	3,83	5,36	5,27	4,75	5,2	4,3	4,19	5,02	4,95	4,8	3,04	4,59	4,81	4,12	4,22	3,87	4,83	4,95	
Середній	М	10,6	15,1	6,25	11,4	7,88	7,97	9,15	13	11,2	8,33	9,65	13,4	10,7	6,37	7,69	7,94	7,81	6,22	
	σ	3,86	5,01	5,16	4,58	5,03	4,73	4,57	5,11	4,41	4,8	3,59	4,54	4,08	4,12	4,67	4,35	4,53	4,62	
	p<	0,57	0,44	0,74	0,33	0,38	0,83	0,08	0,94	0,52	0,48	0,04	0,72	0,28	0,52	0,77	0,12	0,49	0,41	
	t	0,56	0,78	0,34	0,97	0,87	0,22	1,75	0,08	0,65	0,71	2,03*	0,36	1,08	0,65	0,29	1,56	0,69	0,82	
Середній	М	10,6	15,1	6,25	11,4	7,88	7,97	9,15	13	11,2	8,33	9,65	13,4	10,7	6,37	7,69	7,94	7,81	6,22	
	σ	3,86	5,01	5,16	4,58	5,03	4,73	4,57	5,11	4,41	4,8	3,59	4,54	4,08	4,12	4,67	4,35	4,53	4,62	
Низький	М	12,2	16,4	6,96	10,5	10,5	7,16	8,12	12,8	10,4	7	9,8	12,1	10,5	6,96	7,92	7,32	6,6	7,12	
	σ	3,37	3,61	5,23	4,2	4,66	4,96	4,81	4,99	4,53	5,35	4,28	5,09	3,85	4,68	4,93	4,09	4,38	4,17	
	p<	0,04	0,15	0,55	0,34	0,02	0,46	0,34	0,84	0,45	0,26	0,88	0,24	0,81	0,56	0,84	0,5	0,23	0,35	
	t	2,09*	1,46	0,61	0,96	2,42*	0,74	0,96	0,2	0,75	1,12	0,16	1,18	0,24	0,58	0,21	0,67	1,22	0,94	
Високий	М	10,2	15,8	5,93	10,6	8,69	7,8	7,8	12,9	10,6	8,93	10,8	13,1	9,8	6,84	7,47	9,07	7,22	6,93	
	σ	3,83	5,36	5,27	4,75	5,2	4,3	4,19	5,02	4,95	4,8	3,04	4,59	4,81	4,12	4,22	3,87	4,83	4,95	
Низький	М	12,2	16,4	6,96	10,5	10,5	7,16	8,12	12,8	10,4	7	9,8	12,1	10,5	6,96	7,92	7,32	6,6	7,12	
	σ	3,37	3,61	5,23	4,2	4,66	4,96	4,81	4,99	4,53	5,35	4,28	5,09	3,85	4,68	4,93	4,09	4,38	4,17	
	p<	0,02	0,61	0,44	0,93	0,14	0,59	0,78	0,9	0,86	0,14	0,3	0,41	0,52	0,92	0,7	0,09	0,59	0,87	
	t	2,3*	0,52	0,78	0,09	1,51	0,54	0,28	0,12	0,17	1,49	1,05	0,84	0,65	0,1	0,39	1,73	0,55	0,17	

Результати порівняння термінальних цінностей, що переважають в осіб із різним рівнем правової культури, представлені в таблиці 2.13. Тут статистично достовірні відмінності у цінностях досліджуваних з різним рівнем правової культури зафіксовано у групах:

– з високим та середнім рівнями її прояву: особи з високим рівнем правової культури більше цінують цікаву роботу (П23) порівняно з особами з низьким рівнем правової культури ($t = 2,03$; $p < 0,05$);

– з середнім та низьким рівнями її прояву: особи з низьким рівнем правової культури більше цінують активне життя (П13) ($t = 2,09$; $p < 0,05$) та спокій в країні та світі (П17) ($t = 2,42$; $p < 0,05$) порівняно з особами із середнім рівнем правової культури;

– з високим та низьким рівнями правової культури: особи з низьким рівнем правової культури більш цінують активне

життя порівняно (П13) з особами із високим рівнем правової культури ($t = 2,3$; $p < 0,05$).

Примітним є й те, що виявлено ще достовірні розбіжності у сприйнятті значимості активного життя (П13) між досліджуваними із середнім й низьким ($t = 2,09$; $p \leq 0,05$) та високим й низьким ($t = 2,3$; $p \leq 0,05$) рівнями культурно-правового рівня. Зі зростанням останнього спостерігається зниження значущості цієї цінності для досліджуваних. Останнє ми пояснюємо тим, що досліджувані з високою правовою культурою, маючи різнобічні знання у сфері права, обережно ставляться до різноспрямованої життєвої активності.

Таблиця 2.14

Статистично достовірні розбіжності прояву показників інструментальних цінностей досліджуваних з різним рівнем правової культури

Рівень правової культури		Термінальні цінності																	
		П 31	П 32	П 33	П 34	П 35	П 36	П 37	П 38	П 39	П 40	П 41	П 42	П 43	П 44	П 45	П 46	П 47	П 48
Високий	М	10,4	12,1	4,73	12,2	9,87	8,93	9,07	12,8	13,3	9,58	9,07	10,5	6,87	9,31	10,2	8,47	7,11	7,29
	σ	4,23	4,85	4,43	4,51	4,36	4,13	5,07	4,63	4,59	5,04	3,68	4,44	5,42	5,46	5,54	4,86	5,12	4,57
Середній	М	9,38	10,9	5,59	10,8	8,63	8,68	8,88	12,3	13,1	9,23	7,96	11	6,16	10,1	10,4	9,94	8,83	9,23
	σ	4,29	5,39	5,22	4,55	4,15	4,17	4,61	5,56	5,19	4,39	4,97	4,75	5,28	5,21	4,65	4,85	5,19	5,01
	$p <$	0,17	0,19	0,31	0,08	0,11	0,74	0,83	0,6	0,85	0,69	0,13	0,57	0,47	0,43	0,85	0,09	0,06	0,02
	t	1,38	1,31	1,02	1,74	1,6	0,34	0,22	0,53	0,19	0,4	1,5	0,58	0,73	0,79	0,19	1,69	1,86	2,3*
Середній	М	9,38	10,9	5,59	10,8	8,63	8,68	8,88	12,3	13,1	9,23	7,96	11	6,16	10,1	10,4	9,94	8,83	9,23
	σ	4,29	5,39	5,22	4,55	4,15	4,17	4,61	5,56	5,19	4,39	4,97	4,75	5,28	5,21	4,65	4,85	5,19	5,01
Низький	М	9,84	13,5	4,36	9,44	8,48	8,44	8,72	13,1	14,4	6,4	6,8	11,3	8,12	8,44	12,9	9,4	9,08	7,84
	σ	3,73	4,33	4,16	5,03	4,19	3,86	5,4	5,56	3,86	3,45	3,08	3,3	6,16	5,08	4,66	5,28	4,67	5,68
	$p <$	0,59	0,01	0,22	0,24	0,87	0,78	0,9	0,53	0,19	0	0,14	0,69	0,15	0,16	0,02	0,64	0,81	0,27
	t	0,54	2,52*	1,24	1,19	0,16	0,28	0,13	0,63	1,32	3,33*	1,47	0,39	1,44	1,41	2,3*	0,46	0,24	1,11
Високий	М	10,4	12,1	4,73	12,2	9,87	8,93	9,07	12,8	13,3	9,58	9,07	10,5	6,87	9,31	10,2	8,47	7,11	7,29
	σ	4,23	4,85	4,43	4,51	4,36	4,13	5,07	4,63	4,59	5,04	3,68	4,44	5,42	5,46	5,54	4,86	5,12	4,57
Низький	М	9,84	13,5	4,36	9,44	8,48	8,44	8,72	13,1	14,4	6,4	6,8	11,3	8,12	8,44	12,9	9,4	9,08	7,84
	σ	3,73	4,33	4,16	5,03	4,19	3,86	5,4	5,56	3,86	3,45	3,08	3,3	6,16	5,08	4,66	5,28	4,67	5,68
	$p <$	0,55	0,2	0,73	0,03	0,2	0,62	0,79	0,81	0,3	0	0,01	0,4	0,4	0,51	0,04	0,47	0,11	0,68
	t	0,6	1,28	0,35	2,24*	1,3	0,5	0,26	0,24	1,04	3,11*	2,73*	0,84	0,85	0,67	2,11*	0,73	1,63	0,41

Результати порівняння інструментальних цінностей, що домінують в осіб з різним рівнем правової культури, представ-

лені в таблиці 2.14. Аналіз середніх значень діагностованих показників, що презентують структуру інструментальних цінностей, свідчить про існування незначних відмінностей у цілях-засобах досліджуваних з різним рівнем правової культури.

Очевидними є високі оцінки значимості таких цінностей-засобів як життєрадісність (П32), освіта (П45), вихованість (П39), чесність (П38) та працелюбність (П42) досліджуваними з низьким рівнем розвитку правової культури. Водночас, «висококультурні» у правовому аспекті досліджувані для досягнення своїх цілей найважливішими також уважають вихованість (П39), чесність (П38), життєрадісність (П32), відповідальність (П34) та охайність (П31).

У рейтингу інструментальних цінностей домінують такі цінності, як вихованість (П39), чесність (П38) та життєрадісність (П32). Наступні позиції у рейтингу займають відповідальність (П34) та працелюбність (П42), освіта (П45), охайність (П31), незалежність (П44) та тверда воля (П46). Проміжну позицію посідають самоконтроль (П35), обов'язковість та старанність у справах (П40), терпимість до думки інших (П37), сміливість у відстоюванні власної думки (П36), чуйність (П48) та широта поглядів (П47) та раціоналізм (П41). Непопулярними у досягненні власних цілей виявилися такі цінності, як непримиренність до своїх та чужих недоліків (П33) та високі запити (П43).

Показовим при порівняльному аналізі середніх даних цінностей-засобів виявляється перебільшення значимості освіти (П45) досліджуваними з низьким рівнем правової культури та відповідальності (П34), охайності (П31), самоконтролю (П35) та обов'язковість у виконанні діяльності (П40) «висококультурними» у правовому відношенні досліджуваними.

Таким чином, подібність у системі цінностей проявляється у значимості для «різнокультурних» досліджуваних життєрадісності, вихованості та чесності, а відмінність – у тому, що досліджувані з високим рівнем правової культури більше цінують відповідальність та охайність.

Подальший поглиблений аналіз наведених відмінностей знайшов підтвердження на статистично достовірному рівні. Так, було встановлено, що:

– у групах з високим та середнім рівнями прояву правової культури: особи з середнім рівнем більше цінують чуйність (П48), порівняно з особами з високим рівнем ($t = 2,3; p < 0,05$);

– у групах з середнім та низьким рівнями прояву правової культури: особи з низьким рівнем більше цінують життєрадісність (П32) ($t = 2,52; p < 0,05$) та освіту (П45) ($t = 2,3; p < 0,05$) у порівнян-

ні з особами з середнім рівнем, а особи з середнім рівнем більше цінують дисциплінованість (П40) ($t = 3,33$; $p < 0,05$) у порівнянні з особами з низьким рівнем;

– у групах з високим та низьким рівнями правової культури: особи з низьким рівнем правової культури більше цінують освіту (П45) порівняно з особами з високим рівнем правової культури ($t = 2,11$; $p < 0,05$), а особи з високим рівнем більше цінують відповідальність (П34) ($t = 2,24$; $p < 0,05$), старанне, ретельне своєчасне виконання (П40) ($t = 3,11$; $p < 0,05$) та раціоналізм (П41) ($t = 2,73$; $p < 0,05$).

Виходячи з наведеного, можна припустити, що досліджувані із середнім рівнем правової культури для досягнення власних цілей більше спираються на такі цінності-засоби, як чутливість у порівнянні з «висококультурними». В інших групах достовірної різниці між цими цінностями не було виявлено.

Досліджувані з низьким рівнем правової культури достовірно вище оцінювали для себе лише значимість таких інструментальних цінностей, як життєрадісність та освіта, тоді як досліджувані із середнім рівнем вище цінують обов'язковість та старанність у справах.

Отже, можна стверджувати, що ціннісна сфера молодих людей з високим рівнем правової культури співвідноситься з високою значимістю таких термінальних цінностей, як цікава робота, а найприйнятнішими цінностями-засобами досягнення виявляються відповідальність, обов'язковість, старанність у справах та раціоналізм. Характер цінностей досліджуваних із середнім рівнем правової культури виявився опосередкованим високою значимістю таких інструментальних цінностей, як чуйність та старанність у справах. Достовірно більшого значення надають активному життю, життєрадісності та освіті досліджувані, культурно-правовий рівень яких можна охарактеризувати як, нижче за середній.

Стосовно результатів якісного аналізу індивідуальних відмінностей в прояві факторів особистості за тестом Р. Кеттелла в осіб, то найбільш значні відмінності (табл. 2.15) зафіксовані тут за показниками А (замкнутість-товариськість): «висококультурні» в правовому контексті респонденти виявилися достовірно більш комунікабельними у порівнянні з досліджуваними, які характеризуються середнім рівнем правової культури. Таку ж статистично достовірну відмінність за означеним показником отримано і у групах досліджуваних з високим та нижче за середній рівнями розвитку правової культури.

Таблиця 2.15

**Статистично достовірні розбіжності прояву показників
особистісних властивостей досліджуваних з різним рівнем
правової культури**

Рівень правової культури		Особистісні властивості (фактори)															
		A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
Високий	M	9,2	4,51	7,62	5,6	6,47	7,38	7,07	7,2	4,93	7,24	5,67	6,91	6,67	4,96	7,13	6,11
	σ	2,8	2,28	2,87	2,69	2,37	2,98	2,53	2,55	2,31	3,02	2,56	2,98	3,22	1,78	2,8	2,16
Середній	M	7,46	4,01	6,63	5,5	5,57	7,42	6,72	6,91	5,11	6,73	5,84	6,37	6,44	4,69	6,43	5,97
	σ	3,02	1,88	2,68	1,9	2,31	2,57	2,28	2,63	2,12	2,88	2,19	2,84	2,65	2,01	2,97	2,51
	p<	0,001	0,2	0,05	0,82	0,04	0,93	0,43	0,54	0,67	0,34	0,7	0,3	0,68	0,43	0,17	0,73
	t	3,35*	1,29	1,97*	0,23	2,13*	0,09	0,79	0,62	0,43	0,96	0,39	1,04	0,41	0,79	1,37	0,35
Середній	M	7,46	4,01	6,63	5,5	5,57	7,42	6,72	6,91	5,11	6,73	5,84	6,37	6,44	4,69	6,43	5,97
	σ	3,02	1,88	2,68	1,9	2,31	2,57	2,28	2,63	2,12	2,88	2,19	2,84	2,65	2,01	2,97	2,51
Низький	M	7,2	3,6	7,12	5,6	5,56	7,36	7	6,72	4,84	7,24	5,84	7,36	6,2	5,24	6,92	6
	σ	3,55	1,91	2,52	2,43	2,14	2,66	2,28	2,25	2,08	2,92	2,43	2,55	2,78	2,55	2,61	1,96
	p<	0,74	0,34	0,39	0,85	0,99	0,92	0,59	0,71	0,57	0,44	0,99	0,09	0,7	0,32	0,42	0,95
	t	0,34	0,95	0,86	0,19	0,02	0,11	0,54	0,37	0,57	0,78	0,01	1,68	0,39	0,99	0,81	0,06
Високий	M	9,2	4,51	7,62	5,6	6,47	7,38	7,07	7,2	4,93	7,24	5,67	6,91	6,67	4,96	7,13	6,11
	σ	2,8	2,28	2,87	2,69	2,37	2,98	2,53	2,55	2,31	3,02	2,56	2,98	3,22	1,78	2,8	2,16
Низький	M	7,2	3,6	7,12	5,6	5,56	7,36	7	6,72	4,84	7,24	5,84	7,36	6,2	5,24	6,92	6
	σ	3,55	1,91	2,52	2,43	2,14	2,66	2,28	2,25	2,08	2,92	2,43	2,55	2,78	2,55	2,61	1,96
	p<	0,02	0,08	0,45	1	0,11	0,98	0,91	0,42	0,86	1	0,78	0,51	0,53	0,62	0,75	0,83
	t	2,39*	1,77	0,76	0	1,63	0,03	0,11	0,81	0,17	0,01	0,28	0,66	0,63	0,49	0,32	0,22

Аналогічна тенденція спостерігається і за показниками С (емоційна нестійкість - емоційна стійкість) та F (стриманість-імпульсивність).

Статистично достовірні відмінності в особистісних особливостях досліджуваних з різним рівнем правової культури зафіксовано:

– у групах з високим та середнім рівнями її прояву: особам з високим рівнем правової культури більш властиві «відкритість» (фактор А: $t = 3,35$; $p < 0,05$), емоційна стабільність (фактор С: $t = 1,97$; $p < 0,05$) та безпечність (фактор F: $t = 2,13$; $p < 0,05$);

– у групах з високим та низьким рівнями правової культури: особам з високим рівнем правової культури більш властива «відкритість» (фактор А: $t = 2,39$; $p < 0,05$).

Розглядаючи особистість як носія культури взагалі та правової культури, зокрема, ми зосередили увагу на співвідношенні особистісних ознак та таких психологічних конструктах, які вказували б на ті механізми, які забезпечують функціонування правової свідомості у життєдіяльності особи.

Отримані емпіричні результати показали, що досліджувані особи з високим рівнем правової культури відрізняються від досліджуваних із середнім та низьким рівнями лише за ознаками: а) фактора А – готовність до нових знайомств, привітність, уважність до людей; б) фактора С – спокійність, зрілість, впевненість, емоційна стійкість; в) фактора F – серйозність, стриманість, розважливість.

На підставі того, що за останніми факторами не було виявлено значущих відмінностей, можна стверджувати, що особистісні ознаки, які входять до змісту цих факторів, є імовірно особистісним базисом для формування високого рівня правової культури.

Наступним етапом був аналіз типових «психологічних портретів» у контексті широкого спектру властивостей. На рисунку 2.4 представлені профілі особистісних факторів досліджуваних, які різняться за рівнем правової культури.

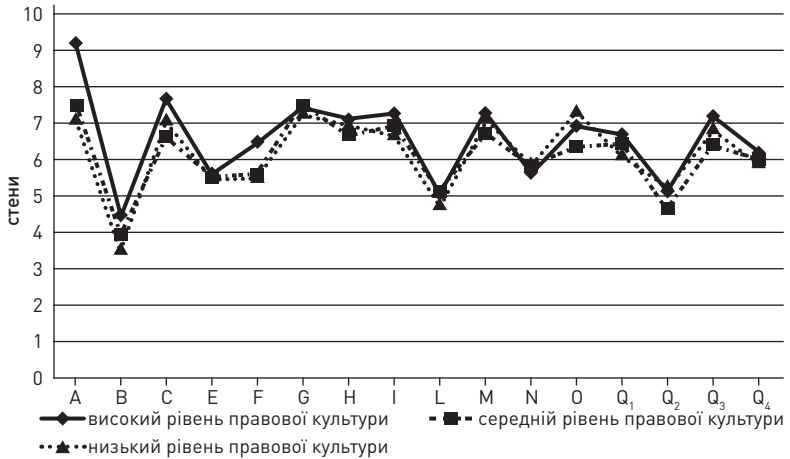

Рис. 2.4. Профілі середніх значень показників особистісних факторів за тестом Р. Кеттелла у досліджуваних з різним рівнем правової культури

Для осіб з високим рівнем правової культури характерними рисами є: висока товариськість, емоційна стійкість, відповідальність, почуття обов'язку, чутливість, розвиненість уяви та самоконтроль.

Досліджувані, віднесені до групи із середнім рівнем розвитку правової культури, є комунікабельними, підвищення нормативності у поведінці, творчості та схильні до тривожності.

Представники групи з низьким рівнем правової культури виявилися обтяженими недобрими передчуттями, тривожністю, мали розвинену уяву та характеризувались нормативністю поведінки. В подальшому було важливим виявити наскільки такі розбіжності є суттєвими.

2.4.2. Специфіка зв'язків показників властивостей особистості з даними правової культури в різних групах досліджуваних

Для підтвердження чи спростування наших припущень відносно вірогідних особистісних детермінант правової культури ми провели кореляційний аналіз отриманих результатів.

Спочатку, для виявлення кореляційної залежності між показниками правової культури була проведена обробка емпіричних даних, отриманих від загальної вибірки досліджуваних. У результаті цієї роботи було встановлено, що інтегральний показник рівня правової культури додатньо корелює з експертною оцінкою рівня правової культури ($r = 0,6874$; $p \leq 0,05$); самооцінкою рівня правової культури ($r = 0,8796$; $p \leq 0,05$); сумлінністю ($r = 0,3448$; $p \leq 0,05$); екстраекспресивністю ($r = 0,1814$; $p \leq 0,05$); екстраемпатією ($r = 0,1594$; $p \leq 0,05$); цінністю дисциплінованості ($r = 0,2261$; $p \leq 0,05$); фактором В «обмежене мислення – розвинуте мислення» ($r = 0,2111$; $p \leq 0,05$).

Якщо припустити, що правова культура є відображенням ціннісної особливості особистості, що сформувалась під впливом різних соціальних умов із дотримання правил поведінки в усіх сферах людської діяльності, то її зв'язок із сумлінням як внутрішнім імперативом також є зрозумілим.

Зв'язок інтегрального показнику рівня правової культури з екстраемпатією, з одного боку, пояснюється саме змістом цього психічного явища. Так, емпатія відображає глибоке розуміння людиною різноманітних життєвих обставин інших людей, здатність викликати довіру до себе та впливати на їхні дії. Екстраемпатія характеризується здатністю адекватно використовувати емпатійні здібності як засіб регуляції відносин у спілкуванні. У свою чергу, правова культура базується або є відбиттям норм поведінки у суспільстві. Таким чином, високий рівень емпатій-

них здібностей у поєднанні з нормативно-правовою обізнаністю призводять до підвищення рівня правової культури людини. Також можна зауважити, що естраемпатія може входити до чинників, які сприяють розвитку рівня правової культури людини.

Отриманий кореляційний зв'язок між екстраекспресивністю та інтегральним показником правової культури інтерпретуємо двояко. З одного боку, екстраекспресивність дає можливість високого емоційно-експресивного самоконтролю, з іншого – допомагає стримувати вираження негативних емоцій, щоб попередити або зупинити власну неправомірну поведінку, отже, сприяє дотриманню суспільно прийнятих норм, що згідно з думкою багатьох авторів та підходів до розуміння змісту правової культури, є обов'язковим. З іншого боку, екстраекспресивність дає змогу навмисно та цілеспрямовано виражати емоційний стан, відривати експресію від переживань, маскувати, замінювати прояв одного почуття іншим. Таким чином, трансляція необхідного емоційного стану стає інструментом у реалізації та захисті власних прав, позиціонування себе як впевненої та обізнаної у правовому аспекті людини, стає підґрунтям для формування не тільки власної правової культури, а й виховання її в інших людей (наприклад, найближчого оточення).

Кореляційний зв'язок інтегрального показника правової культури з цінністю дисциплінованості відображає процесуальний бік, що вірогідно відповідає за дотримання норм та правил поведінки. Тому, ймовірно, для «висококультурної» у правовому відношенні особи важливою буде цінність дисциплінованості.

Позитивна кореляція між інтегральним показником правової культури та фактором В (а саме позитивний полюс «розвинуте мислення») свідчить про зв'язок рівня правової культури зі ступенем розвитку мислення. Так, особа, що отримує високі оцінки за фактором В, є кмітливою, вмє аналізувати ситуації, здатна до осмислених висновків, інтелектуальна та культурна, що відповідає високому рівню правової культури.

При цьому експертна оцінка рівня правової культури додатньо корелює із самооцінкою рівня правової культури ($r = 0,2591$; $p \leq 0,05$); сумлінністю ($r = 0,3427$; $p \leq 0,05$); фактором І «жорсткість – чутливість» ($r = 0,1987$; $p \leq 0,05$); фактором В «обмежене мислення – розвинуте мислення» ($r = 0,1914$; $p \leq 0,05$); та від'ємно корелює з показником екстернальності ($r = -0,187$; $p \leq 0,05$).

Позитивний кореляційний зв'язок між експертною та самооцінкою правової культури свідчить про збіг зовнішньої (суспільної) думки та власної оцінки правової культури людини. Тобто самооцінка та експертна оцінка правової культури не су-

перечать одна одній, що свідчить про те, що інтегральний показник правової культури є змістовно-значущим (показовим) для її оцінки.

Сумлінність – здібність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе відповідні обов'язки та вимагати від себе їх виконання [135, с. 86]. Зв'язок сумлінності з експертною оцінкою відображає вплив репутації високоморальної людини на оцінку правової культури.

Наступний позитивний кореляційний зв'язок експертної оцінки рівня правової культури спостерігається з фактором І («жорсткість-чуйність»). Характер зв'язку говорить що чуттєва, привітна, сентиментальна людина справляє більш позитивне враження культурної в правовому відношенні, ніж тверда, реалістична, сувора та жорстка особа. Вважаємо, що такі дані є результатом упередженої суспільної думки, адже тверда та жорстка людина може бути цинічною, нечутливою, скептичною, проте більш відповідальною, самостійною та реалістичною.

Позитивний кореляційний зв'язок експертної оцінки рівня правової культури з фактором В (а саме «розвинуте мислення») є результатом того, що кмітлива, інтелектуальна людина, яка вмє швидко аналізувати ситуації, складає враження більш ерудованої, а тому і більш обізнаної в правовому аспекті особи.

Зворотній кореляційний зв'язок з екстернальністю є цілком виправданим, адже особа, що за всі події у своєму житті покладає відповідальність на інших, справляє враження несамостійної, з низьким рівнем розвитку правової культури.

Самооцінка рівня правової культури додатньо корелює із показниками: сумлінності ($r = 0,2341$; $p \leq 0,05$); екстраекспресивності ($r = 0,1623$; $p \leq 0,05$); цінності дисциплінованості ($r = 0,2395$; $p \leq 0,05$); фактор В «обмежене мислення – розвинуте мислення» ($r = 0,1553$; $p \leq 0,05$). Вона від'ємно корелює із показниками: цінності активного життя ($r = -0,163$; $p \leq 0,05$); цінності наявності вірних та добрих друзів ($r = -0,158$; $p \leq 0,05$).

Позитивні кореляційні зв'язки самооцінки рівня правової культури з вищенаведеними показниками, ймовірно, можуть характеризувати те підґрунтя, на якому досліджувані будували власну оцінку. Здатність до морального самоконтролю, вимогливість до себе у виконанні моральних обов'язків, дисциплінованість, відповідальність свідчать на користь високого рівня правової культури. Наявна здатність до екстраекспресивності дозволяє відчувати себе більш впевнено в ситуаціях відстоювання власних прав та свобод. Кмітливості та розвинуте мислення допомагають швидко орієнтуватися в соціальних ситуаціях та оперувати правовими знаннями.

Проте спостерігаються і зворотні зв'язки з цінністю активного життя та цінністю наявності вірних та добрих друзів. З одного боку, це можна пояснити тим, що в осіб з більш високим рівнем правової культури домінування певних цінностей призвело до зниження значущості друзів. На нашу думку, це є результатом специфіки інструменту дослідження ієрархії цінностей. З іншого боку, зворотній зв'язок свідчить про те, що для осіб з низьким рівнем правової культури зазначені цінності є дуже важливими, оскільки їх не турбують рівність можливостей, тверда воля, суспільне визнання, творча діяльність тощо (що є властивими для осіб з високим рівнем правової культури, як це буде показано нижче).

Слід відмітити, що в цій кореляційній структурі виявлені не тільки лінійні зв'язки показників особистісних особливостей з даними правової культури, а також низка опосередкованих зв'язків між параметрами властивостей особистості, які, на нашу думку, в комплексі можуть теж виступити певними детермінантами.

Переслідуючи мету визначити психологічні особливості правової культури в осіб юнацького віку, основну нашу увагу було звернуто на визначення її змістовних ознак. Ми вважали за необхідне встановити загальні кореляційні зв'язки з діагностованими в цьому плані показниками, які притаманні культурній у правовому відношенні особі юнацького віку.

Для цього ми звернулись до розгляду плеяд груп показників, утворених навколо інтегрального показника правової культури за результатами загальної вибірки. До першої плеяди увійшли такі ознаки, як-от: а) екстраекспресивність (вміння залучати експресивні засоби вираження емоцій у спілкуванні); б) екстраемпатія (здатність адекватно використовувати емпатійні здібності як засіб регуляції взаємин у спілкуванні); в) совісність (соціальна нормативність); г) інтелект; д) дисциплінованість. Із цими ознаками корелюють (друга плеяда): а) екстрасаморегуляція (вміння створювати специфічні емоціогенні ситуації, що сприяють підвищенню ефективності спільної діяльності); б) інтросаморегуляція (здатність стримувати занадто сильні, небажані емоційні прояви); в) інтроекспресія (різноманітність та красномовність виразу почуттів на обличчі у рухах, жестах інтонації, відсутність скутості); г) інтроемпатія (вміння розбиратися в емоційному стані оточуючих, здатність співчувати та співпереживати їм, розуміти чинники їхньої поведінки).

Таким чином, за інтегральним показником правової культури, в якому враховані самооцінки досліджуваних та оцінки осіб, що спостерігають прояви їхньої правової культури (експерти), отри-

мані дані можна пояснити таким чином. Очевидно, у спілкуванні особи юнацького віку адекватно залучають експресивні засоби вираження емоцій для регуляції взаємин, які характеризуються певною соціальною нормативністю, інтелектуальністю, дисциплінованістю. Вони різноманітні у зовнішньому виразі почуттів, уміють створювати емоціогенні ситуації для підвищення ефективності спільної діяльності, здатні стримувати небажані емоційні прояви, вміють розпізнавати емоційний стан оточуючих.

Наступний етап кореляційного аналізу полягав у розгляді взаємозв'язків показників чоловіків та жінок.

Інтегральний показник рівня правової культури у респондентів-чоловіків додатньо корелює з: експертною оцінкою рівня правової культури ($r = 0,484$; $p \leq 0,05$); самооцінкою рівня правової культури ($r = 0,887$; $p \leq 0,05$); цінностями самоконтролю ($r = 0,276$; $p \leq 0,05$) та дисциплінованості ($r = 0,388$; $p \leq 0,05$). Він від'ємно корелює з фактором О «почуття провини-самовпевненість» ($r = -0,322$; $p \leq 0,05$).

Кореляції інтегрального показника з експертною оцінкою та самооцінкою рівня правової культури зумовлені такими ж умовами, що й на рівні загальної вибірки.

Значущість цінностей самоконтролю та дисциплінованості в осіб чоловічої статі, очевидно, пов'язаний з підвищенням рівня правової культури. Ми припускаємо, що для чоловіків ці цінності є більш суттєвими при дотриманні правомірної поведінки. Також припускаємо присутність гендерного впливу на зміст правової культури осіб різної статі, оскільки у жінок таких зв'язків виявлено не було.

Зворотній зв'язок інтегрального показника з фактором О свідчить про співвідношення у чоловіків самовпевненості, віри в себе, безстрашності та спокою з високим рівнем правової культури, знань в області права та вміннями їх використовувати у повсякденному житті.

Експертна оцінка рівня правової культури від'ємно корелює із: а) цінністю суспільного визнання ($r = -0,395$; $p \leq 0,05$); б) цінністю широти поглядів ($r = -0,283$; $p \leq 0,05$); в) цінністю чуйності ($r = -0,265$; $p \leq 0,05$); г) фактором «незалежність - піддатливість» ($r = -0,375$; $p \leq 0,05$); д) фактором «почуття провини-самовпевненість» ($r = -0,274$; $p \leq 0,05$).

Ймовірно, в соціумі цінність суспільного визнання переключиться з пихатістю та кар'єризмом, що, в свою чергу, характеризує людину як нечесну, здатну досягати мети будь-якою ціною, незважаючи на моральні та правові норми, а значить таку, що має низький рівень правової культури. Однією з причин цього

можуть бути соціальні стереотипи, сформовані в нашій країні протягом перехідного періоду становлення держави. Цим пояснюється негативний кореляційний зв'язок цінності суспільного визнання та експертної оцінки рівня правової культури.

Зворотній зв'язок експертної оцінки рівня правової культури та цінності широти поглядів нами трактується так: ймовірно, для осіб чоловічої статі широта поглядів може сприйматися та розумітися як слабкість, відсутність власної думки, що характеризує чоловіка як особу з низьким рівнем правової культури, оскільки висока правова культура передбачає безапеляційність у виконанні законів, коли обставини здійснення неправомірних дій не впливають на призначення покарання. З цих же позицій можна трактувати зворотній зв'язок з цінністю чуйності.

Звертає на себе увагу зворотній кореляційний зв'язок експертної оцінки з фактором Е «незалежність - піддатливість». Такий зв'язок свідчить про те, що яскраво виражена незалежність, яка окремо може проявлятися як дотримання власних норм та законів та зневага суспільних, з боку соціуму оцінюється як низький рівень правової культури. В свою чергу, піддатливість свідчить про здатність підпорядковуватися загально визнаним правилам поведінки, тобто свідчить про високий рівень правової культури.

Зв'язок експертної оцінки рівня правової культури та фактору О обумовлені такими ж обставинами, як у випадку з інтегральним показником.

Самооцінка рівня правової культури додатньо корелює з цінністю дисциплінованості ($r = 0,357$; $p \leq 0,05$). Можна говорити, що правова культура як необхідність дотримання відповідних норм для чоловічої вибірки співвідноситься з певним рівнем розвитку дисциплінованості.

Узагальнюючи результати кореляційного аналізу даних чоловічої вибірки, припускаємо, що на характер та зміст кореляційних зв'язків могла вплинути специфіка вищого навчального закладу, в якому проводилось дослідження, адже переважна частина вибірки навчалась у закладі, в якому встановлений порядок підпорядкування, дисципліни, жорсткої субординації та режиму.

За аналогією в зазначеній структурі теж визначаються показники, що мають обширні кореляційні зв'язки як з даними правової культури, так і з іншими особистісними особливостями. Провідними у цьому комплексі особистісних особливостей, що детермінують правову культуру у студентів чоловічої статі, є екстраемпатія, екстернальність та інтернальність.

Стосовно кореляційної структури зв'язків показників, що характеризують правову культуру з особистісними особливостями

ми представників жіночої статі, встановлено, що інтегральний показник рівня правової культури додатньо корелює з: експертною оцінкою рівня правової культури ($r = 0,724$; $p \leq 0,05$); самооцінкою рівня правової культури ($r = 0,834$; $p \leq 0,05$); сумлінністю ($r = 0,245$; $p \leq 0,05$); фактором А «замкнутість – товариськість» ($r = 0,183$; $p \leq 0,05$); фактором В «обмежене мислення – розвинуте мислення» ($r = 0,195$; $p \leq 0,05$).

Кореляції інтегрального показника з експертною оцінкою, самооцінкою рівня правової культури та фактором В «розвинуте мислення-обмежене мислення», зумовлені такими ж детермінантами, що й на рівні загальної вибірки.

Сумлінність як здібність особистості до морального самоконтролю, уміння самостійно визначати для себе відповідні обов'язки та вимагати від себе їх виконання [135, с. 86] є характерною для жіночої вибірки складовою правової культури. Слід зазначити, що за результатами кореляційного аналізу у чоловіків – такого зв'язку не було виявлено.

Додатній зв'язок інтегрального показника рівня правової культури з фактором А «товариськість-замкнутість» свідчить про взаємне підвищення цих показників, а отже, особистість, в якій виражена відкритість та товариськість одночасно буде культурною і в правовому відношенні. Ми інтерпретуємо це таким чином: оскільки правова культура передбачає певне відношення до цінності, що характеризує визнання за особою певних прав та свобод, то людина, в якій виражений полюс товариськості, більшою мірою здатна на подібне ставлення до оточуючих.

У свою чергу, експертна оцінка рівня правової культури додатньо корелює із: самооцінкою рівня правової культури ($r = 0,225$; $p \leq 0,05$); сумлінністю ($r = 0,314$; $p \leq 0,05$); фактором А «замкнутість – товариськість» ($r = 0,201$; $p \leq 0,05$); фактором В «обмежене мислення – розвинуте мислення» ($r = 0,244$; $p \leq 0,05$); фактором І «жорсткість – чутливість» ($r = 0,314$; $p \leq 0,05$); фактором Q3 «низький самоконтроль – високий самоконтроль» ($r = 0,210$; $p \leq 0,05$). Вона також від'ємно корелює з екстернальністю ($r = -0,219$; $p \leq 0,05$).

Жіночій вибірці експертна оцінка рівня правової культури та самооцінка не суперечать одна одній, що свідчить на користь інтегрального показнику рівня правової культури.

Так, можна говорити про те, що сумлінність і товариськість стають досить важливими для визначення рівня правової культури при оцінці особами жіночої статі одна одної.

Додатня кореляція експертної оцінки з фактором І «жорсткість-чуйність» та від'ємна кореляція з екстернальністю, що

мали місце в загальній вибірці, можуть свідчити про досить сильний вплив жіночої позиції на особливості оцінки рівня правової культури. Ймовірно, здатність до співчуття, з жіночої позиції, є чинником, який свідчить про наявність високої правової культури; а особа, що покладає відповідальність на інших, справляє враження несамотійної, з низьким рівнем розвитку правової культури.

Позитивна кореляція фактора Q3 «самоконтроль» пояснюємо таким чином: наявність високого рівня самоконтролю передбачає дисциплінованість, точність у виконанні соціальних вимог, турботу про свою репутацію, що цілком природньо справляє враження та сприяє високій оцінці правової культури.

Крім того, самооцінка рівня правової культури від'ємно корелює з: цінністю активного життя ($r = -0,228$; $p \leq 0,05$); цінностями наявності вірних та добрих друзів ($r = -0,245$; $p \leq 0,05$), життєрадісності ($r = -0,197$; $p \leq 0,05$), освіти ($r = -0,187$; $p \leq 0,05$); сумлінністю ($r = -0,238$; $p \leq 0,05$); екстраемпатією ($r = -0,230$; $p \leq 0,05$); цінностями відповідальності ($r = -0,233$; $p \leq 0,05$), самоконтролю ($r = -0,217$; $p \leq 0,05$), вихованості ($r = -0,215$; $p \leq 0,05$). Вона також додатньо корелює з цінністю краси природи і мистецтва ($r = 0,227$; $p \leq 0,05$).

З результатів визначення кореляційних зв'язків між самооцінкою та певним спектром особистісних особливостей можна побачити домінування таких цінностей як вірні та добрі друзі, освіта, вихованість, життєрадісність, самоконтроль, відповідальність в осіб з низьким рівнем правової культури. На нашу думку, це можна інтерпретувати як результат компенсаторних механізмів, коли зазначені цінності начебто замінюють необхідність орієнтації в правових знаннях та здатність їх реалізувати. Підтвердженням такої думки стає додатній зв'язок з цінністю краси природи і мистецтва як приклад концентрації на зовнішніх умовах життєдіяльності.

Незважаючи на те, що сумлінність для осіб жіночої статі є визначальною при оцінці рівня правової культури, було виявлено від'ємний зв'язок її з самооцінкою, що пояснюємо як надто критичне ставлення до себе, з одного боку, з іншого – висока сумлінність може сприйматись як альтернатива високої правової культури.

Між самооцінкою рівня правової культури та екстраемпатією також виявлено зворотній кореляційний зв'язок, хоча чуйність та емпатійність в осіб жіночої статі є визначальними для оцінки правової культури іншої особи. Здатність використовувати емпатійні здібності для регуляції відносин з оточуючими

співвідноситься з низьким рівнем правової культури, тобто за наявності високого рівня екстраемпатії жінки все одно відчують себе необізнаними в теоретичних та процесуальних правових знаннях.

У жінок-респондентів теж наявні показники, що мають обширні кореляційні зв'язки як з даними правової культури, так і з іншими особистісними особливостями. Провідними в цьому комплексі особистісних особливостей, що детермінують правову культуру у студентів жіночої статі, є інтернальність та сумлінність.

Таким чином, аналізуючи кореляційні комплекси жіночої та чоловічої частин вибірки, було виявлено певні розбіжності систем кореляційних зв'язків, що може слугувати підставою для окремого вивчення гендерних аспектів правової культури.

Ураховуючи те, що за даними аналізу достовірних відмінностей було встановлено значну різницю, що є показником певної специфіки комплексів особистісних особливостей, що можуть детермінувати їх правову культуру, відповідно, і провідні властивості. Для перевірки нашого припущення, проаналізуємо, показники груп досліджуваних студентів першого та четвертого курсів. Між показниками досліджуваних студентів першого курсу були отримані такі кореляційні зв'язки. Інтегральний показник рівня правової культури додатньо корелює з: експертною оцінкою рівня правової культури ($r = 0,718$; $p \leq 0,05$); самооцінкою рівня правової культури ($r = 0,866$; $p \leq 0,05$); сумлінністю ($r = 0,378$; $p \leq 0,05$); екстраекспресивністю ($r = 0,229$; $p \leq 0,05$); цінністю дисциплінованості ($r = 0,218$; $p \leq 0,05$).

Позитивні кореляти інтегрального показнику з експертною оцінкою та самооцінкою правової культури вже пояснювались вище за текстом, тому зосередимося на інтерпретації зв'язків з іншими показниками.

Так, у досліджуваних, що навчались на першому курсі, сумлінність додатньо корелює з інтегральним показником. Отже, як бачимо, здібності до визначення моральних імперативів поведінки співвідносяться з високим рівнем правової культури.

Отриманий кореляційний зв'язок між інтегральним показником правової культури з екстраекспресивністю, очевидно, свідчить про те, що остання є важливим інструментом самоконтролю та реалізації правомірної поведінки.

Як вже зазначалось вище, кореляційний зв'язок інтегрального показника правової культури з цінністю дисциплінованості відображає процесуальний бік правової культури, що відповідає за дотримання норм та правил поведінки.

Експертна оцінка рівня правової культури додатньо корелює із самооцінкою рівня правової культури ($r = 0,274$; $p \leq 0,05$) та сумлінністю ($r = 0,35$; $p \leq 0,05$). Кореляції експертної оцінки та сумлінності може свідчити про вагомість останньої для оцінки рівня правової культури студентами перших курсів.

При цьому самооцінка рівня правової культури додатньо корелює із: сумлінністю ($r = 0,271$; $p \leq 0,05$); інтроекспресивністю ($r = 0,236$; $p \leq 0,05$); екстраекспресивністю ($r = 0,245$; $p \leq 0,05$); цінністю дисциплінованості ($r = 0,226$; $p \leq 0,05$). Самооцінка рівня правової культури від'ємно корелює з цінностями активного життя ($r = -0,212$; $p \leq 0,05$) та життєрадісності ($r = -0,202$; $p \leq 0,05$).

Додатні кореляційні зв'язки самооцінки рівня правової культури із сумлінністю та цінністю дисциплінованості підтверджують важливість цих факторів для оцінки рівня правової культури студентів перших курсів.

Додатні зв'язки самооцінки рівня правової культури з інтро- та екстраекспресивністю свідчать про адекватний прояв власних емоцій та здібності використання трансляції певних емоційних станів при реалізації суспільної поведінки. Припускаємо, що подібні можливості дозволяють вдало оперувати правовими знаннями та влучно їх використовувати, що відповідає високому рівню правової культури.

Від'ємні зв'язки самооцінки рівня правової культури з цінностями активного життя та життєрадісності є результатом специфіки інструменту дослідження цінностей, коли знаходження певних цінностей на перших ієрархічних позиціях призводить до неодмінного потрапляння інших на другорядні та останні позиції. У досліджуваних першого курсу виявлено показники, що мають обширні кореляційні зв'язки як з даними правової культури, так і з іншими особистісними особливостями. Провідними в цьому комплексі особистісних особливостей є екстраемпатія та екстрасаморегуляція.

Між показниками досліджуваних студентів четвертого курсу були отримані такі кореляційні зв'язки. Інтегральний показник рівня правової культури додатньо корелює з: експертною оцінкою рівня правової культури ($r = 0,648$; $p \leq 0,05$); самооцінкою рівня правової культури ($r = 0,895$; $p \leq 0,05$); сумлінністю ($r = 0,393$; $p \leq 0,05$); цінностями самоконтролю ($r = 0,295$; $p \leq 0,05$); дисциплінованості ($r = 0,246$; $p \leq 0,05$); фактором В «обмежене мислення – розвинуте мислення» ($r = 0,349$; $p \leq 0,05$). Від'ємно він корелює з цінністю широти поглядів ($r = -0,293$; $p \leq 0,05$).

Зазначені кореляційні показники інтегрального показника оцінки рівня правової культури з наведеними особистісними

особливостями можуть свідчити про те, що в кореляційному комплексі практично відсутні вікові особливості визначення рівня правової культури. Єдина вікова відмінність, яку ми мали змогу спостерігати – це поява в кореляційному комплексі студентів четвертого курсу фактору В (який відсутній в кореляційному комплексі студентів першого курсу). Очевидно, з віком приходить розуміння важливості розвинутого мислення, кмітливості для розвитку особистості, зокрема, високого рівня правової культури.

Експертна оцінка рівня правової культури додатньо корелює з сумлінністю ($r = 0,392$; $p \leq 0,05$); факторами А «замкнутість – товарицькість» ($r = 0,26$; $p \leq 0,05$), В «обмежене мислення – розвинуте мислення» ($r = 0,357$; $p \leq 0,05$) та І «жорсткість – чутливість» ($r = 0,247$; $p \leq 0,05$). Вона від'ємно корелює з екстернальністю ($r = -0,271$; $p \leq 0,05$) та цінністю широти поглядів ($r = -0,386$; $p \leq 0,05$).

Такі додатні кореляційні зв'язки свідчать про те, що для досліджуваних четвертого курсу при оцінці рівня правової культури іншої особи важливу роль відіграють її сумлінність, товарицькість, розвинуте мислення та чутливість. Крім того, якщо в особи яскраво виражена екстернальність та широта поглядів представляє для неї цінність, це може справляти враження низькокультурної у правовому аспекті людини.

Самооцінка рівня правової культури додатньо корелює із сумлінністю ($r = 0,271$; $p \leq 0,05$); цінностями самоконтролю ($r = 0,276$; $p \leq 0,05$) та дисциплінованості ($r = 0,272$; $p \leq 0,05$).

Кореляційний комплекс навколо самооцінки рівня правової культури досліджуваних четвертого курсу певною мірою дублює відповідний комплекс досліджуваних першого курсу. Такі показники як екстра- та інтроекспресивність як здатність адекватно реагувати та проявляти емоції стосовно конкретних життєвих обставин, на четвертому курсі переходить на рівень цінності самоконтролю. Але таке наше припущення потребує окремого дослідження.

Таким чином, бачимо, що за результатами дослідження студентів четвертого курсу було зафіксовано показники, що мають обширні кореляційні зв'язки як з даними правової культури, так і з іншими особистісними особливостями. Провідними в цьому комплексі особистісних особливостей є інтернальність, сумлінність та інтроекспресивність. На відміну від результатів досліджуваних першого курсу, тут зовсім відсутні кореляційні зв'язки інтраемпатії.

Вивчення наведених вище кореляційних комплексів дозволили розширити уявлення про детермінанти правової культури психологічним змістом завдяки виділенню комплексу осо-

бистісних особливостей, притаманних культурним у правовому відношенні особам. Крім того, вдалось визначити гендерні та вікові особливості психологічного наповнення правової культури. Проте ці аспекти потребують ще більш детального аналізу.

Наступним етапом кореляційного дослідження було виявлення зв'язків між показниками досліджуваних з різним рівнем правової культури. У результаті цієї роботи між показниками досліджуваних з високим рівнем правової культури було виявлено кореляційні зв'язки. Так, інтегральний показник рівня правової культури додатньо корелює із: самооцінкою рівня правової культури ($r = 0,646$; $p \leq 0,05$); інтернальністю ($r = 0,425$; $p \leq 0,05$); фактором М «мрійливість – практичність» ($r = 0,355$; $p \leq 0,05$). Він від'ємно корелює з цінностями краси природи і мистецтва ($r = -0,311$; $p \leq 0,05$) та життєвої мудрості ($r = -0,332$; $p \leq 0,05$).

Як бачимо, кореляція самооцінки правової культури з інтегральним показником є природньою, що пояснюється його походженням. Додатній зв'язок з інтернальністю можна пояснити тим, що, очевидно, особи з високим ступенем вираженості інтернальності вважають, що більшість важливих подій в їхньому житті є результатом власних дій, вони мають змогу керувати ними та відчують власну відповідальність. Це, на нашу думку, співвідноситься з такими базовими змістовними компонентами правової культури, як відповідальність, самоконтроль тощо.

Додатній зв'язок інтегрального показника з фактором М (мрійливість) заслуговує на увагу. З одного боку, саме «-»-полюс фактору дає характеристики, які теоретично більше підходять під образ висококультурної в правовому відношенні особистості. Проте «+»-полюс поєднує в собі такі характеристики, як-от: ідеалістичність, зацікавленість наукою, теорією, сенсом життя, занурення в ідеї (будь-якого змісту), вміння оперувати абстрактними поняттями. Такі характеристики, на нашу думку, підкріплюють образ висококультурної у правовому відношенні людини. Крім того, цей фактор пов'язаний з такою групою цінностей, як-от: тверда воля, впевненість у собі, широта поглядів, щасливе сімейне життя, самоконтроль, вихованість.

Також експертна оцінка рівня правової культури від'ємно корелює із самооцінкою правової культури ($r = -0,616$; $p \leq 0,05$) та цінністю наявності вірних і хороших друзів ($r = -0,294$; $p \leq 0,05$). Вона додатньо корелює із сумлінністю ($r = 0,310$; $p \leq 0,05$).

Усе це та інше певною мірою підтверджує припущення стосовно значної ролі сумлінності особи, яку оцінюють, при визначенні рівня її правової культури (додатній зв'язок сумлінності з експертною оцінкою).

Звертає на себе увагу зворотній зв'язок експертної оцінки та самооцінки рівня правової культури. Таких закономірностей при кореляційному аналізі даних, згрупування за іншими ознаками, не було виявлено. Більш детальний розгляд первісних даних досліджуваних, згрупованих за ознакою міри вираженості інтегрального показника правової культури, показав досить контрастні розбіжності між самооцінкою та експертною оцінкою рівня правової культури. Такі відмінності могли накласти відбиток на утворення значення коефіцієнту кореляції. В свою чергу на рівні загальної вибірки такі розбіжності вирівнювались, що призвело до утворення зв'язку іншої якості.

При цьому було встановлено, що самооцінка рівня правової культури додатньо корелює з: інтернальністю ($r = 0,335$; $p \leq 0,05$); цінностями свободи вчинків і дій ($r = 0,313$; $p \leq 0,05$) та отримання задоволення ($r = 0,383$; $p \leq 0,05$). Вона від'ємно корелює з сумлінністю ($r = -0,344$; $p \leq 0,05$).

Зазначені кореляційні зв'язки можуть свідчити про значущість для осіб з високим рівнем правової культури таких цінностей, як свобода вчинків та отримання задоволення.

Зазначимо, що інтернальність, яка передбачає певний рівень відповідальності за події власного життя, є досить суттєвою при самооцінці правової культури. Крім того, інтернальний локус контролю спонукає особу до постійного моніторингу правового поля, яке невідривно пов'язане з повсякденним життям. Подібний моніторинг виступає певною запорукою ефективної та самостійної реалізації та захисту власних прав і свобод.

Від'ємна кореляція самооцінки правової культури із сумлінністю, на нашу думку, може виникати через надто вимогливе ставлення до себе особи з високим рівнем правової культури, що можна пояснити схильністю до інтернального локусу контролю, який є характерним для зазначених осіб.

У досліджуваних з високим рівнем правової культури визначені показники мають обширні кореляційні зв'язки як з даними правової культури, так і з іншими особистісними особливостями. Провідними в такому комплексі особистісних особливостей є інтросаморегуляція та екстраемпатія.

Між показниками досліджуваних, що потрапили до підгрупи осіб із середнім рівнем правової культури, виявлено кореляційні зв'язки. Інтегральний показник рівня правової культури додатньо корелює з: експертною оцінкою правової культури ($r = 0,52$; $p \leq 0,05$); самооцінкою рівня правової культури ($r = 0,68$; $p \leq 0,05$); сумлінністю ($r = 0,22$; $p \leq 0,05$); інтроемпатією ($r = 0,26$; $p \leq 0,05$). Він від'ємно корелює з: цінністю раціоналізму ($r = -0,26$; $p \leq 0,05$); фактором L «підозрілість – довірливість» ($r = -0,20$; $p \leq 0,05$).

Такі дані, очевидно, вказують, що сумлінність та інтроємпатія у поєднанні спонукають особу визначати емоційний стан співрозмовника, співчувати та розуміти обставини, до яких він потрапив, а отже корегувати власну поведінку у відповідності з повагою, певною нормативністю. Це дозволяє уникати проблемні та конфліктні ситуації, що підкріплюється зворотнім зв'язком з фактором L, тобто довірливістю, та нівелюванням цінності раціоналізму.

Крім того, експертна оцінка рівня правової культури від'ємно корелює із: самооцінкою правової культури ($r = -0,27$; $p \leq 0,05$); цінністю раціоналізму ($r = -0,22$; $p \leq 0,05$). Вона додатньо корелює із: цінністю освіти ($r = 0,20$; $p \leq 0,05$); фактором I «чуттєвість – твердість» ($r = 0,25$; $p \leq 0,05$); сумлінністю ($r = 0,21$; $p \leq 0,05$).

У свою чергу, зворотній зв'язок із цінністю раціоналізму підкріплює припущення, зроблене нами при інтерпретації зв'язків інтегрального показника. Тобто раціоналізм не є важливим у визначенні рівня правової культури іншої особи. Але визначальними є, очевидно, чуттєвість, сумлінність та цінування освіти.

Так, бачимо, що самооцінка рівня правової культури додатньо корелює з: інтроємпатією ($r = 0,21$; $p \leq 0,05$); цінністю незалежності ($r = 0,21$; $p \leq 0,05$). Вона від'ємно корелює з інтернальністю ($r = -0,23$; $p \leq 0,05$).

У такому випадку, інтроємпатія та цінність незалежності відповідають середньому рівню самооцінки правової культури. Все це може говорити про вибіркове дотримання суспільних норм, спираючись на відсутність негативних наслідків для оточуючих чи бажання уникнути негативної емоційної ситуації (сварки, образи тощо), або перекладанням відповідальності за хід подій на оточуючих (від'ємний зв'язок з інтернальністю).

Як засвідчили результати досліджуваних із середнім рівнем правової культури, визначені показники мають обширні кореляційні зв'язки як з даними правової культури, так і з іншими особистісними особливостями. Провідними в цьому комплексі виступили екстернальність, інтернальність та сумлінність.

Між показниками досліджуваних, що потрапили до підгрупи осіб з низьким рівнем правової культури, виявлено кореляційні зв'язки. Інтегральний показник рівня правової культури має кореляційні зв'язки із самооцінкою рівня правової культури ($r = 0,61$; $p \leq 0,05$); цінністю раціоналізму ($r = 0,46$; $p \leq 0,05$); цінністю щасливого сімейного життя ($r = 0,42$; $p \leq 0,05$). Він від'ємно корелює із цінністю чесності ($r = -0,46$; $p \leq 0,05$); екстраємпатією ($r = -0,38$; $p \leq 0,05$); цінністю цікавої роботи ($r = -0,38$; $p \leq 0,05$).

Визначені зв'язки можуть свідчити про певну тенденцію до уникання проявів суспільної активності, концентрації на внутрішньому колі зв'язків (сім'я) тощо. Пріоритетними стають індивідуальні (особисті) інтереси та потреби, порівняно із суспільними (зворотній зв'язок з екстраемпатією та цінністю цікавої роботи) та моральними (зворотній зв'язок з цінністю чесності та додатній з цінністю раціоналізму) нормативами.

Крім того, експертна оцінка рівня правової культури від'ємно корелює із самооцінкою правової культури ($r = -0,54$; $p \leq 0,05$) та цінністю освіти ($r = -0,39$; $p \leq 0,05$); додатньо корелює з цінністю пізнання, інтелектуального розвитку ($r = 0,42$; $p \leq 0,05$). Виходячи з наведеного, можна припустити, що тут спостерігається конфлікт між «образом дії» та «образом результату». Отже, очевидно, такі студенти прагнуть бути обізнаними та розвинутими інтелектуально, проте не цінують такий інструмент, як процес освіти. Вірогідно, у цьому випадку, кмітливості стає провідною у визначенні рівня правової культури іншої особи, на відміну від освіти.

Самооцінка рівня правової культури від'ємно корелює з цінностями наявності вірних і хороших друзів ($r = -0,41$; $p \leq 0,05$) та сміливості у відстоюванні власної думки ($r = -0,37$; $p \leq 0,05$). Додатньо вона корелює з цінністю широти поглядів ($r = 0,41$; $p \leq 0,05$).

Узагальнюючи отримані дані, можна відмітити, що для особи з низьким рівнем правової культури, характерною є відсутність бажання відстоювати власну думку (зворотній зв'язок з цінністю сміливості у відстоювання власної думки), що підкріплює наше припущення стосовно відходу від правомірної суспільної активності; додатній зв'язок з цінністю широти поглядів дає особі підставу виправдовувати будь-які власні дії.

У досліджуваних з низьким рівнем правової культури зафіксовано показники, що мають обширні кореляційні зв'язки як з даними правової культури, так і з іншими особистісними особливостями, серед яких провідною виступає інтроємпатія.

Таким чином, виявлені та описані різні комплекси властивостей особистості, які є провідними для осіб з різним рівнем правової культури, дозволи визначити суттєві відмінності їхніх психологічних особливостей, що підвело нас до необхідності описання психологічних портретів особистостей з різним рівнем правової культури. Для вирішення цієї задачі був реалізований ще так званий метод плеяд.

У вибірці осіб з високим рівнем правової культури перша плеяда, утворена навколо інтегрального показника правової культури, складається з таких показників: показники першо-

го комплексу склали інтернальність; фактор М «мрійливість – практичність»; групу зв'язків показників другого комплексу склали цінності: рівність можливостей, тверда воля.

Друга плеяда утворена навколо експертної оцінки правової культури. Групу зв'язків показників першого комплексу склали совісність та цінність наявності вірних і хороших друзів. Групу зв'язків показників другого комплексу склали: інтернальність та цінність життєвої мудрості.

Третя плеяда утворена навколо самооцінки правової культури. Групу зв'язків показників першого порядку склали: інтернальність, цінність отримання задоволення. Групу зв'язків другого порядку склали цінності: акуратність, отримання задоволення, творча діяльність, свобода вчинків і дій, суспільне визнання, високі запити, широта поглядів, краса природи і мистецтва.

У вибірці осіб із середнім рівнем правової культури перша плеяда, утворена навколо інтегрального показника правової культури, складається з показників першого комплексу, до якого увійшли такі риси особистості, як-от: інтроємпатія та сумлінність та другого комплексу: екстрасаморегуляція, інтросаморегуляція, екстраекспресія, інтроекспресія та цінність чесності.

Друга плеяда – група показників, утворена навколо експертної оцінки правової культури. Групу зв'язків показників першого комплексу склали сумлінність, цінність освіти, фактор І «чуттєвість – твердість». Групу зв'язків показників другого комплексу склали: інтраекспресивність, екстрасаморегуляція, цінності чесності, здоров'я, любові, вихованості.

Третя плеяда – група показників, утворена навколо самооцінки правової культури. Групу зв'язків показників першого комплексу склали: інтроємпатія та цінність незалежності. Групу зв'язків показників другого комплексу склали цінності: екстраекспресивність, інтросаморегуляція, цінність отримання задоволення, цінність чуйності та фактор Е «незалежність – залежність».

У підгрупі осіб з низьким рівнем правової культури перша плеяда, утворена навколо інтегрального показника правової культури, складається з показників, які описано нижче.

Групу зв'язків показників першого комплексу склали такі цінності: щасливе сімейне життя, раціоналізм. Групу зв'язків показників другого комплексу склали фактор L «підозрілість – довірливість» та цінності: забезпечене життя, акуратність, непримирненність до своїх і чужих недоліків, краса природи і мистецтва, дисциплінованість.

Друга плеяда – група показників, утворена навколо експертної оцінки правової культури. Групу зв'язків показників першого комплексу склали тільки цінність пізнання, інтелектуального розвитку. Групу зв'язків показників другого комплексу (позитивно корелюють з вище названими показниками) склали цінності: активне життя, терпимість до думки інших.

Третя плеяда – утворена навколо самооцінки правової культури. У групу зв'язків показників першого комплексу увійшла тільки цінність широти поглядів. Групу зв'язків показників другого комплексу склали фактор Е «незалежність – податливість» та цінності: суспільне визнання, рівність можливостей, тверда воля, широта поглядів.

Аналіз засвідчив, що в студентів з високим рівнем правової культури умовно можна виділити 2 групи домінуючих особливостей особистості.

До першої можна віднести дані, що умовно характеризують так званий тип психологічного портрету, названого «ідеалістично-впевнений», який обособлює впевненість в собі, вихованість, самостійність, високий рівень самоконтролю та вольових зусиль. Системоутворювальним показником у цій групі виступає мрійливість, яка додає такі характеристики, як ідеалістичність, зацікавленість наукою, теорією, сенсом життя, занурення в ідеї (будь-якого змісту), вміння оперувати абстрактними поняттями. Крім того, ця характеристика пов'язана з такою групою цінностей, як: широта поглядів, щасливого сімейного життя.

Рис. 2.5. Психологічні портрети особистості, визначені за результатами осіб з високим рівнем правової культури

Друга група властивостей входить до «врівноважено-справедливого психологічного портрету особистості». Характерними ознаками є справедливість, довірливість, потреба у високих запитах, процесуальне задоволення; системоутворювальним фактором виступає інтернальність (рис. 2.5).

Що ж стосується випробуваних із середнім рівнем правової культури, то тут умовно можна виділити «сумлінно-обов'язковий психологічний портрет особистості», характерними ознаками якого є витриманість, рішучість, обов'язковість, соціальна нормативність, сміливість у відстоюванні власної думки, а також емоційна зрілість за всіма показниками; системоутворювальний показник – сумлінність.

Тут теж умовно прослідковується так званий психологічний портрет особистості – «відповідально-чесний», для якого характерні такі цінності: життєрадісність, упевненість у собі, відповідальність, забезпечене життя; системоутворювальний показник – цінність чесності (рис. 2.6).

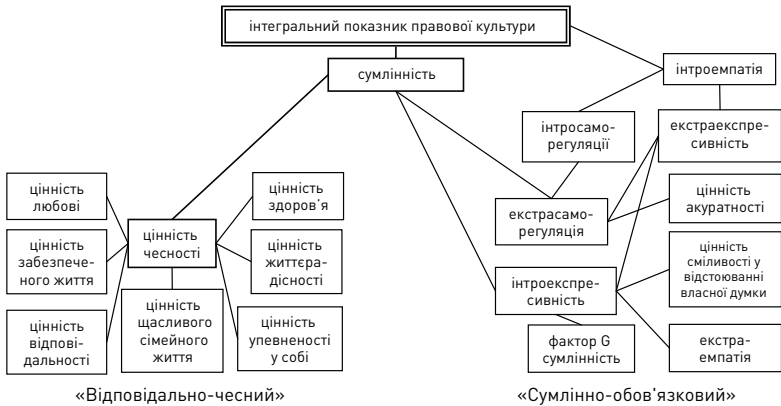

Рис. 2.6. Психологічні портрети особистості, визначені за результатами осіб з середнім рівнем правової культури

Аналізуючи отримані результати у випробуваних з низьким рівнем правової культури, умовно можна виділити так звані психологічні портрети: «раціонально-вимогливий психологічний портрет особистості», характерними ознаками якого є сумлінність, дотримання виконання своїх обов'язків, застережливість, критичність, потреба у високих запитах та почуття краси; системоутворювальним показником виступає раціоналізм; «без-

турботно-щасливий психологічний портрет особистості», який характеризується зосередженістю на вихованості, усвідомленні любові як важливої цінності, гармонійності дій, прагненні до забезпечення здорового способу життя; системоутворювальний фактор – цінність щасливого сімейного життя (рис. 2.7).

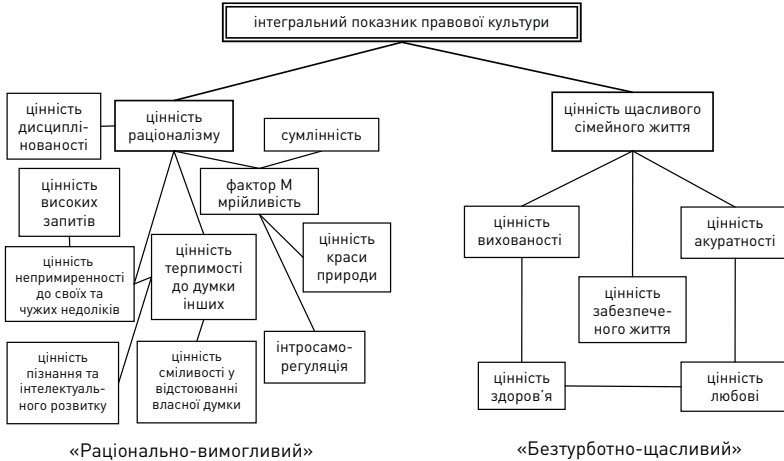

Рис. 2.7. Психологічні портрети особистості, визначені за результатами осіб з низьким рівнем правової культури

Обидва останні так звані психологічні портрети характеризуються позицією уникнення суспільної активності, при зосередженні на власних потребах та інтересах.

Таким чином, можемо відмітити, що дійсно, кожен рівень правової культури, як це ми вже демонстрували при кореляційному аналізі, детермінується певним комплексом властивостей особистості. Причому визначені психологічні портрети характеризують ступінь бажання участі у суспільному житті й готовність до слідування та реалізації правових нормативів.

РОЗДІЛ III.

ПОБУДОВА ТА АПРОБАЦІЯ СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

3.1. Загальні принципи побудови системи корекційного впливу

Розглядаючи правову культуру особистості як системного результату процесів соціалізації та інтеграції, представлену у свідомості (правова свідомість), можемо визначити вихідні положення щодо психокорекційного впливу на осіб, які мають низький рівень її прояву. Ці положення, які є певним продовженням концепції, наведеної у підрозділі 1.1 нашої роботи, зазначають в якості складових такі теоретичні конструкти, як «правова культура в юнацькому віці», «психолого-педагогічні умови цілеспрямованої її корекції» тощо.

При створенні цієї системи ми виходили з того, що вона має містити передумови для розкриття психологічних особливостей, механізмів прояву та умов корекції правової культури в осіб юнацького віку. Визначаючи взаємозалежність елементів у нашому підході для того, щоб формулювати стратегію теоретичного і емпіричного дослідження, відповідні їм дослідницькі завдання, ми звернулись у першу чергу до таких методологічних принципів вітчизняної психології, як принцип детермінізму (детермінантні складові правової культури особи; сукупність типових видів життєдіяльності; категорія причино-наслідкових відношень), єдності свідомості та діяльності (вплив особистісних та діяльнісних аспектів на правову свідомість; ментальна правова модель власної поведінки), принцип розвитку (саморух від простих до більш складних форм віддзеркалення).

Стверджуючи параметри умов життєдіяльності стосовно розвитку правової свідомості і, отже, правової культури особи, ми вважаємо за необхідне конкретизувати їх у вигляді таких моделей: а) «соціальна система – соціальні та виробничі відносини – соціум взагалі – конкретна соціальна спільнота»; б) «культура – правова культура – правова культура соціальних груп – правова культура вікових груп – правова культура в юнацькому віці». Ці конкретизації вказують на об'єктивні умови (передумови) соціалізації особистості, які залежать від специфіки інститутів соціалізації, що

своїм функціонуванням створюють базис для залучення особи до відношень, притаманних певній соціальній спільноті, в яких особа перетворює об'єктивно доцільне (умови соціумних завдань) на суб'єктивно доцільне (власні думки особи про соціумні завдання).

Аналіз проблеми правової культури особистості з метою визначення вихідного базису для проведення психокорекційної роботи потребує певних уточнень щодо вихідних понять. По-перше, це стосується поняття «психокорекція», в якому зазвичай вбачають такі ознаки, як «виправлення особливостей психологічного розвитку, невідповідних оптимальній системі» [128]. Отже, для проведення психокорекційної роботи у нашому випадку необхідно мати психологічний опис цієї «оптимальної системи». По-друге, слід визначити, який вид психокорекційної роботи є переважним (директивна, недирективна, симптоматична, каузальна). По-третє, потрібно обрати ту чи іншу технологію, яка відповідала б меті, що має бути досягнута в процесі корекційного впливу.

Щодо останнього, ми у певному сенсі орієнтувались на головну ідею когнітивної психотерапії про опосередкування сприйняття об'єкту або події мисленням. За допомогою таких прийомів, як групування проблем, усвідомлення за допомогою вербалізації думок особа навчається послідовному аналізу свого сприйняття об'єкту або події [54].

Модель формування правової культури в юнацькому віці дозволяє описати систему корекції правової культури, яка повинна спиратися на навчально-виховну систему та враховувати чинники, які на різних етапах дорослішання матимуть різне змістовне, кількісне та якісне наповнення. Відповідно до цього корекційна робота проводилась за такими напрямками:

- інформаційно-просвітницьким (передача правових знань, роз'яснення соціально-правових вимог, що висуваються до особи, стосовно спілкування, поведінки, діяльності);

- навчальним (тренування навичок правової, впевненої поведінки, засвоєння моделей вирішення конфліктних ситуацій, визначення меж правового поля);

- розвивальним (активізація психологічних властивостей, що впливають на правову культуру, – саморегуляція, самостійність, самоконтроль тощо);

- рефлексивним (усвідомлення себе як суб'єкта суспільно-правових відносин, утвердження особистої значущості норм права, трансформація системи цінностей особистості).

Розглядаючи з позиції зазначених чинників умови корекції правової культури, зазначимо, що юнацький вік характеризується зростанням самостійності, самосвідомості та самоконтролю,

наявністю сформованої системи цінностей, широким колом вимог та обов'язків, обсягом правових знань, що залежить від освіченості та ерудованості. Нагадаємо, що особи з низьким рівнем правової культури більш схильні до екстернальної локалізації контролю, у середньому меншою емоційною зрілістю, більше цінують активне життя, життєрадісність та освіту.

Згідно із принципами діяльнісного підходу (розвитку і історизму, предметності, активності, інтеріоризації – екстеріоризації, єдності будови зовнішньої і внутрішньої діяльності, системної будови психіки, залежності психічного віддзеркалення від місця об'єкту в структурі діяльності) [108, с. 101], система корекційного впливу має враховувати створення умов для: а) розвитку правової свідомості шляхом визначення вихідних діалектичних протиріч (система «умови життєдіяльності – суб'єкт життєдіяльності»); б) визначення предмету діяльності (особистісні властивості, психічні стани тощо у складі правової культури особи); в) організації активності (розвитку правової свідомості за умов власної активності); г) перетворення схем зовнішньої активності на патерни її психічного моделювання згідно з особливостями її об'єктивного здійснення; д) системного підпорядкування правової свідомості вимогам діяльності особистості; е) наголосу на значущості особистісного для правової культури у цілому.

З огляду на принципи системного підходу (цілісність, структурність, взаємозалежність системи і середовища, ієрархічність, множинність опису) [151, с. 610] корекційна система має бути зорієнтованою на використання у вправах цілісних ситуацій, де правова свідомість функціонує як елемент більш загальної системи правової культури у складі загальної культури особи з її відповідними системними структурами і особистісними якостями. Зазначене має вказувати на способи породження психічних утворень, які входять до змісту правової свідомості особи.

Тренінгова програма була сфокусована на характеристиках двох умовно виділених психологічних портретів особистості з середнім рівнем правової культури: «сумлінно-обов'язковий» та «відповідально-чесний».

Нагадаємо, сумлінно-обов'язковий портрет особистості характеризується орієнтацією на соціальну нормативність, обов'язковістю, рішучістю, сміливістю у відстоюванні власної думки та емоційною зрілістю. А відповідально-чесний – зорієнтований на чесне, забезпечене життя, сім'ю, відповідальність, життєрадісність та впевненість у собі. Саме такі якості ми вирішили взяти за основу як необхідне підґрунтя для подальшого підвищення рівня правової культури.

Під час проведення спеціальної роботи з підвищення рівня правової культури у досліджуваних осіб основну увагу було зосереджено на усуненні протиріч у системах «інтернальність – екстернальність», використовуючи такі явища, які достатньо виражені у досліджуваних із вибірки з низьким рівнем правової культури, наприклад, раціоналізм.

Для відповіді на запитання про те, як, власне, відбувається перетворення схем зовнішньої активності на патерни психічної діяльності згідно із системою «умови життєдіяльності – суб'єкт життєдіяльності», ми звернулись до положення про мовленнєву активність у складі ситуацій активності та емоційні реакції на ці ситуації, що сприймаються особою як «значимі і бажані атрибути своєї майбутньої суб'єктності» [25, с. 115]. Відповідно до цієї обставини у наших міркуваннях про загальні вимоги до розробки системи корекційного впливу на осіб з низьким рівнем правової культури, спеціальна робота мала включати не тільки спеціальні вправи, які стосувались таких психологічних конструктів, як «уміння слухати іншого», «переживання власної самоцінності», «самооцінка за сильними та слабкими сторонами», «самосприйняття», «рольові позиції», «саморегуляція емоцій», «поведінка у ситуації конфлікту», «переживання стану фрустрації», але й вербалізацію їхньої сутності у процесі обговорення.

Таким чином, головна особливість теоретико-методологічних вимог до системи корекційного впливу на досліджуваних осіб юнацького віку з низьким рівнем правової культури (що проявляється у поверхневому уявленні про правову культуру, яка не вважається важливою для власної поведінки) полягає у врахуванні зазначених вище принципів діяльнісного та системного підходів, які було використано при відборі відповідних завдань і прав з метою створити психологічний базис для усвідомлення соціумних і психологічних обставин у ситуаціях дотримання соціумних правил та норм щодо нормативності соціумних дій як передумови одержання соціумного результату з огляду на рефлексію власних процесів і станів.

3.2. Характеристика побудованої системи для корекції правової культури

У результаті виконаної дослідницької роботи з урахуванням вищенаведеного було побудовано та представлено для апробації в остаточному варіанті тренінгову програму корекції правової культури.

Мета програми – підвищення рівня правової культури учасників тренінгу.

Основні завдання програми:

- 1) сформувати повагу до закону як невід'ємного регулятора життєдіяльності на всіх рівнях суспільного існування людини;
- 2) збагатити загальну обізнаність із базових правових категорій та процедур;
- 3) скоректувати розуміння та усвідомлення меж індивідуального правового простору;
- 4) розвинути активну соціальну позицію студентів, мотивувати до захисту власних прав та прав інших людей.

Для роботи було відібрано 12 досліджуваних з низьким рівнем правової культури. При комплектуванні груп урахувались добровільність, бажання та прагнення досліджуваних до позитивних особистісних змін.

З усіма кандидатами членів групи проводилась попередня співбесіда, під час якої їм надавалась інформація про завдання тренінгу, принципи та форми його проведення. Така зустріч допомагала потенційним учасникам програми прийняти рішення щодо участі в тренінгу чи відмови від нього.

Співбесіда містила такі елементи а) самодіагностика; б) обговорення одержаних результатів; в) надання інформації про те, як особистісні властивості впливають на правову культуру і як вони будуть впливати на успішність комунікативних властивостей (на особливості стосунків у соціумі), а також на успішність професійної діяльності і створення благополучних стосунків у власній сім'ї; г) формування бажання змінити рівень власної правової культури.

Для самодіагностики потенціальному учасникові тренінгу було запропоновано анкету, яка містила запитання стосовно правової обізнаності, особливостей правової поведінки та готовності вживати активних заходів у разі порушення прав.

Методичні матеріали для проведення попереднього анкетування
Анкета для самодіагностики

П.І.Б. _____

Вік _____ Стать _____ Навчальний заклад _____ курс _____

1. Чи розумієте Ви поняття «держава»? так _____ ні _____
Якщо «так», розкрийте зміст
2. «Право» та «мораль» це одне і те ж саме? так _____ ні _____
Якщо «ні», чим вони відрізняються
3. Ви є повноправним учасником правовідносин? так _____ ні _____
4. Що означає бути повноправним учасником правовідносин?

5. Ви знаєте, що таке юридична відповідальність? так ____ ні ____
Якщо «так», які види юридичної відповідальності Ви знаєте?
6. З якого віку, на Вашу думку, можна одружуватись? _____
7. Як відбувається розірвання шлюбу?
8. У яких випадках батьків можуть позбавити батьківських прав?
9. З якого віку особа може починати працювати? _____
10. Якою, на Вашу думку, може бути тривалість випробуваного терміну при прийомі на роботу? _____
11. Яка максимальна тривалість робочого тижня (у годинах)? _____
12. Що, на Вашу думку, є злочином?
13. Які види покарання Ви знаєте?
14. Чим, на Вашу думку, займаються суди?
15. Чим, на Вашу думку, займаються працівники прокуратури?
16. Які обов'язки працівників органів внутрішніх справ Ви знаєте?
17. Чи знаєте Ви, куди треба звертатися у випадку порушення прав? так ____ ні ____
Якщо «так», назвіть _____
18. Чи стикались Ви у своєму досвіді з випадками порушення прав? так ____ ні ____
Як часто? _____
19. Чи є у Вас досвід звернення до правоохоронних органів? так ____ ні ____
20. Чи вживаєте Ви активних заходів у разі порушення Ваших прав? так ____ ні ____
Якщо «так», які саме? _____
21. У яких сферах Ви дотримуєтесь правових норм?
а) в умовах сім'ї;
б) у взаєминах з друзями;
в) в умовах навчальної / робочої діяльності;
г) в умовах неформального спілкування (транспорт, магазин тощо).
22. Що спонукає Вас дотримуватись правових норм?
а) прагнення досягти мети діяльності;
б) боязнь порушити правила поведінки;
в) боязнь покарання;
г) моральні принципи і переконання.
23. Коли Ви найчастіше не дотримуєтесь правових норм?
а) коли знаєте, що залишитесь безкарним;
б) при суперництві (кар'єрному, міжособистісному);
в) при емоційному зриві, напрузі;
г) у побутовій взаємодії (куріння в недозволеному місці, викидання сміття на тротуар тощо);
д) за умов, що це нікому не зашкодить;
е) при соціальному схваленні оточуючих.

24. За яких умов, на Вашу думку, можна не дотримуватися правових норм?

- а) коли немає соціальної оцінки (впевненість у безкарності);
- б) в екстрених ситуаціях (загроза життю та здоров'ю, культурно-історичним цінностям та пам'яткам, приватній власності тощо);
- в) в умовах воєнного стану;
- г) задля досягнення власної вигоди.

Для корекції правової культури було розроблено тренінг, побудований так, щоб вирішити основні завдання та скорегувати виявлені під час вступної співбесіди особливості. Крім того, заняття формувалися з огляду на характеристики двох типів, які притаманні особам із середнім рівнем правової культури. Тобто окрема увага приділялась саморегуляції, впевненій поведінці, правовим аспектам забезпечення добробуту.

Таблиця 3.1

Тренінгова програма з корекції рівня правової культури

Номер заняття	Зміст тренінгових занять	Кількість часу
1	Вступне заняття. Створення довірливої атмосфери у тренінговій групі	2 години
Правова грамотність		
2	Закон у нашому житті	3 години
3	Базові правові категорії та процедури	3 години
Індивідуальні межі правового поля		
4	Свобода та особистісні межі	3 години
5	Розвиток саморегуляції	3 години
6	Формування честі та гідності особистості	3 години
Активна соціальна позиція		
7	Фрустраційні ситуації (на прикладі порушення правових процедур)	3 години
8	Конфлікт. Формули конфлікту. Шляхи розв'язання конфлікту. Правове регулювання різних конфліктних ситуацій	3 години
9	Впевнена поведінка при захисті прав людини	3 години
10	Повага до загальноновизнаних правил поведінки, закону. Підсумкове заняття	2 години

Програма складається з трьох блоків, що відповідають завданням тренінгу, які ми умовно назвали:

блок 1. «Правова грамотність»;

блок 2. «Індивідуальні межі правового поля»;

блок 3. «Активна соціальна позиція».

У тренінгу були використані такі методи: метод структурованої та тематичної дискусії, «мозкового штурму», ділові та імітаційні ігри, психогімнастика, методи розвитку соціальної перцепції, медитативні техніки.

Зміст занять тренінгу.

Всі учасники отримали папки з матеріалами для тренінгу (блокнот, кулькова ручка, друковані матеріали).

Заняття № 1. «Створення довірливої атмосфери у тренінговій групі».

Мета: сприяти знайомству учасників та виникненню бажання брати участь у подальших заняттях.

Довірлива атмосфера передбачає «відкриті, позитивні взаємини між людьми, що базуються на впевненості у порядності та доброзичливості іншої людини, з якою той, що довіряє, знаходиться у певних стосунках. Ознакою особистої довіри служить відвертість, готовність ділитися інтимною, секретною інформацією» [135, с. 44–45].

Вправа 1. «Сонечко».

Мета: знайомство учасників.

Матеріали: аркуші паперу А4, кольорові олівці, фарби або гуаш, пензлики, кулькові ручки.

Тренер пропонував усім намалювати сонечко з п'ятьма промінями. На промінях учасники тренінгу писали варіації свого імені, або як їх називають вдома, друзі, в університеті, та розповідали, які варіанти їм подобаються, а які ні. В центрі сонечка писали ту форму імені, як вони бажають, щоб їх називали під час занять.

Вправа 2. «Навіщо мені потрібна ця група?»

Мета: обмін думками про індивідуальні цілі, стимулювання зацікавленості та почуття єдності в групі.

Матеріали: картки форматом приблизно 9х9 см білого, зеленого та червоного кольорів, пробкова дошка, фліп-чарт, ватман з малюнком дерева, канцелярські кнопки, маркери, кулькові ручки.

1) Ведучий запитував учасників групи: «З яких причин Ви бажаєте працювати в цій групі? Чого Ви очікуєте від роботи?» Учасники склали перелік власних очікувань (до п'яти відповідей), записували їх на двох картках та фіксували на фліп-чарті.

2) Ведучий перемішував картки та роздавав їх учасникам.

3) Учасники мінялися картками. Кожен намагався знайти та отримати картки, на яких записані три його власні найважливіші цілі. Завдання виконувалось протягом 15 хвилин.

4) Після завершення обміну група знову збиралась до кола, кожний розповідав, чи зміг він зібрати картки з найважливішими цілями, та називав їх.

5) Після цього учасники відповідали на інші запитання: «Чи з'явилися у когось нові цілі? Чи змінились власні пріоритети протягом гри?» Нові цілі та пріоритети додавалися до раніше складеного списку та фіксувались на картках зеленого кольору.

6) Ведучий запитував учасників групи: «Чи є у Вас страхи, тривоги, які пов'язані з роботою у цій групі?» Учасники фіксували відповіді на картках червоного кольору та називали їх.

7) Ведучий прикріплював на дошку ватман з малюнком дерева, яке розділене пустою зоною, що знаходиться між гілками та корінням. До цієї зони пропонувалось прикріпити, за допомогою ґніпок, червоні картки, а картки зеленого кольору прикріпити за бажанням учасників або вище, або нижче «зони страхів» залежно від того, наскільки визначені страхи заважають на певному етапі реалізації очікувань [153, с. 250].

Коментар: малюнок дерева з картками слугував своєрідним індикатором особистісної динаміки учасників тренінгу.

Вправа 3. «Правила групи».

Мета: ознайомлення з базовими правилами роботи в групі, визначення власних правил групи.

Матеріали: ватман, кольорові маркери.

Обговорення правил роботи у групі є обов'язковим фактором, що впливає на створення та підтримку атмосфери безпеки та довіри.

Правила поведінки в групі.

1. Я говорю «я», а не «ми» або «всі». Коли я говорю «ми», то не відповідаю за свої слова, окрім цього, роблю їх поверховими та менш цінними.

2. Я не користуюсь загальними фразами та штампами. Чим більше я говорю відносно та поверхово, тим менш ефективними стають мої слова. Загальні фрази є формою захисту.

3. Я говорю про те, що заважає мені брати участь у роботі групи. Якщо у певній ситуації я внутрішньо не готовий приймати участь у виконанні завдання, але не говорю про це, тоді я сам собі заважаю продуктивно працювати. Я повинен сам сказати, що мені заважає.

4. Я не говорю про інших в другій особі (він, вона), а звертаюсь безпосередньо до них. Якщо в присутності людини говорять про

неї в третій особі, у неї виникає відчуття, що її не помічають чи не поважають.

5. Я уникаю розмов «поза лаштунками». Розмови «поза лаштунками» призводять до зниження єдності групи та взаємної довіри учасників групи. Тому я ні з ким не шепочусь і питаю інших, якщо вони це роблять, чи готові вони винести свої «закулісні» розмови на групове обговорення.

6. Я завжди можу сказати «ні». Людина тоді відчуває у собі сили спробувати нові форми поведінки, коли має можливість самостійно вирішувати, що робити і про що говорити.

7. Все, що я тут говорю та чую, не виноситься за межі групи. Кожному учасникові групи легше відкритися, якщо він упевнений, що потім ніхто нікому сторонньому про це не розкаже.

8. Я намагаюсь дотримуватися принципу «тут і зараз». Якщо людина зосереджена на своїх минулих та майбутніх проблемах, вона не може сконцентруватися на тому, що відбувається у групі. Замість того, щоб обговорювати свої плани чи говорити про минуле, я говорю про те, що коїться зі мною прямо зараз.

9. Я завжди можу сказати «Стоп!», якщо тренінгові ситуації торкаються болісних переживань з минулого досвіду і я не готовий їх виносити на обговорення групи [23].

Додатково обговорювались організаційні моменти: початок занять, запізнення, «покарання» у випадках порушення правил групи тощо.

Наступним кроком було обговорення додаткових правил, які учасники бажали б додати до вищезазначених.

Вправа завершувалась фіксацією визначеного переліку правил роботи в групі на ватмані.

Вправа 4. «Побажання» [38, с. 249].

Мета: завершення заняття, позитивний настрій.

Обирався перший учасник за бажанням. Іншим учасникам групи пропонувалось по черзі (по колу) висловити побажання учаснику відносно його подальшої роботи в групі. Побажання повинні були висловлюватись тільки у позитивних термінах. Процедура закінчувалась тоді, коли кожен учасник отримав побажання від усіх членів групи.

Заняття № 2. «Закон у нашому житті».

Мета: у груповій роботі визначити базові правові поняття.

Необхідною складовою правової культури є правова обізнаність. Знання та розуміння основних понять дозволяють будувати поведінку за нормами та правилами, встановленими у суспільстві. Крім того, ці знання дозволяють розуміти необхідність та доцільність існування норм права та моралі, як регуляторів суспільного життя.

Шеррінг: учасники по черзі розповідають про стан та настрої, в якому вони зараз перебувають.

Вправа 1. «Далеке плавання»

Мета: розминка, активізація творчого мислення.

Матеріали: м'яч.

Учасники повинні були розташуватися по колу (стоячи або сидячи). Ведучий знаходився серед них і починав вправу.

«Уявіть собі, що ми збираємось у далеке плавання. Перед відплиттям ми повинні завантажити на човен усе необхідне для подорожі. Вантажити можна все, що завгодно, предмети і навіть поняття, такі як «міфологія», «кібернетика». Кожен учасник за один раз повинен завантажити три речі, що починаються на одну букву. Наприклад: булка, бомба, бегемот. Необхідно уважно слідкувати за завантаженням та не повторюватись. Учасник з м'ячем починає вантажити. Він вигукує свої три слова і кидає м'яч, кому хоче. Якщо учасник не міг визначитись або повторювався, він вивував з гри.

Гра продовжувалась до того, поки не залишилися найбільш уважні та винахідливі [160, с. 22].

Вправа 2. «Ментальні карти».

Мета: впорядкування інформації та уявлень учасників про базові правові поняття.

Матеріали: аркуші паперу А4, кольорові олівці, фломастери.

Учасникам пропонувалось побудувати «ментальні карти» за такими поняттями: «право», «закон», «мораль». На створення кожної карти відводилося близько 10 хвилин.

У подальшому проводилось обговорення та структуризація робіт учасників. Ведучий, у разі необхідності, доповнював змістовні моменти, які учасники не охопили при створенні карт.

Вправа 3. Тематична дискусія.

На основі результатів роботи з картами ведучий будував дискусію за такими питаннями:

- «Співвідношення понять «право», «закон», «мораль»»;
- «Здатність бути учасником правовідносин»;
- «Права людини – права громадянина»;
- «Права – обов'язки – відповідальність».

Коментар: зміст понять, які учасники мають розкрити, міститься у інструкції до дискусії.

Вправа 4. «Покажи пальцем».

Мета: завершення заняття, підведення підсумків, зворотній зв'язок, релаксація.

Вправа виконувалась у колі. По команді учасники повинні були показати пальцем на того, хто має властивість, що була на-

звана ведучим. Наприклад: «найактивніший», «найбільш сонний», «найбільш кумедний», «хто Вам сьогодні допоміг», «з ким Ви хотіли б познайомитись ближче» тощо.

Коментар: необхідно робити паузи, щоб учасники могли роздивитися групу з витягнутими руками [38, с. 247].

Насамкінець учасникам пропонувалось підійти до малюнку дерева, що було створене на минулому занятті, та, за бажанням, зняти картки червоного кольору (якщо їхні побоювання не справдились) та пересунути картки зеленого кольору (якщо вони вважали, що їхні очікування виправдовуються). Крім того, учасники отримали домашнє завдання: ознайомитись з друкованими матеріалами, де викладені основні положення з різних галузей права, що будуть використовуватися під час наступного заняття.

Коментар до заняття: робота з ментальними картами та дискусія є досить насиченими та можуть втомлювати учасників, тому між вправами рекомендується зробити п'ятихвилинну перерву.

Зміст зворотнього зв'язку студентів: запропонована техніка ментальних карт дуже сподобалась учасникам і більше половини зазначили, що використовували б її у навчанні та плануванні своєї діяльності. Заняття сподобалось за рахунок способу вивчення інформації, який став для студентів новим та незвичним. Деякі учасники відмітили, що відчували себе більш розумними, ніж їм здавалося раніше, що сприяло підвищенню їхньої самооцінки.

Методичні матеріали для заняття № 2

Представлено основні поняття та їхній зміст для обговорення під час дискусії.

Держава – суверенна політико-територіальна організація суспільства, що має владу, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, які забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спіранням, у разі потреби, на легальний примус.

Суспільством можна назвати спільноту людей, яка створюється на засадах взаємних інтересів, взаємного співробітництва. Правда, не всяка сукупність людей, об'єднаних спільними інтересами, є суспільством. Студентів в аудиторії або глядачів у театрі також об'єднує спільний інтерес, але це не суспільство. Саме суспільство не є простою сукупністю індивідів, це – соціальна система.

Суспільство – це система взаємодії людей, пов'язаних між собою інтересами у сфері виробництва, обміну, споживання життєвих благ, які встановлюють межі поведінки в спільних інтересах за допомогою соціальних норм (у тому числі – юридичних).

Демократія ніде і ніколи не існувала без держави. Реально демократія є формою (різновидом) держави, яка характеризується, щонайменше, такими ознаками:

- 1) визнанням народу вищим джерелом влади;
- 2) виборністю основних органів держави;
- 3) рівноправністю громадян і насамперед рівністю їх виборчих прав;
- 4) підкоренням меншості більшості (перших останнім) при прийнятті рішень.

Будь-які демократичні держави будуються на підґрунті цих загальних ознак, але ступінь розвитку демократії може бути різним. Демократизація суспільства – це тривалий безперервний процес, що потребує не тільки внутрішньодержавних, але й міжнародних гарантій.

Основні права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особи, яка відповідно до досягнутого рівня еволюції людства може забезпечити її існування та розвиток і закріплена у вигляді міжнародного стандарту як загальна і рівна для усіх людей.

Таблиця 3.2

Відмінності між правами людини і громадянина:

Права людини	Права громадянина
Позатериторіальні – існують незалежно від державного визнання, закріплення в законі і поза зв'язком їх носія з конкретною державою	Територіальні – передбачають наявність громадянства, тобто особливий зв'язок людини і держави
Загальносоціальні – належать людині через факт народження як природні, невідчужувані права, тобто не завжди виступають як юридичні категорії (апатриди, біженці не мають статусу громадянства, але мають права людини)	Спеціально-соціальні (юридичні) – закріплюються в законодавстві і перебувають під захистом держави, громадянином якої є ця особа
– реалізація здійснюється у сфері будь-якого громадянського суспільства, де б не знаходилася людина	– реалізація охоплює сферу відносин індивіда з певною державою

Право – система норм (правил поведінки) і принципів, встановлених або визнаних державою як регулятори суспільних відносин, які формально закріплюють міру свободи, рівності та

справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечуються всіма заходами легального державного впливу аж до примусу.

Таблиця 3.3

Відмінності між нормами моралі та нормами права

Норма моралі	Норма права
за походженням	
– складається в суспільстві на основі уявлень людей про добро та зло, справедливість; існувала до виникнення держави;	– установлюється (закріплюється) державою як офіційна міра волі та справедливості; при первісному ладі не існувала;
за сферою дії	
– регулює внутрішнє усвідомлення людиною своєї поведінки в усіх сферах суспільних відносин; не є інституціональною – не пов'язана з інститутами суспільства; створюється, поширюється і відмирає повільно протягом тривалого часу;	– регулює зовнішню форму поведінки людини в тих сферах суспільних відносин, що піддаються регулюванню; є інституціональною – діє в рамках соціальних інститутів; вступає в дію, здійснюється і скасовується офіційно, у суворо визначеному порядку та часі;
за ступенем деталізації	
– виступає як узагальнене безособове правило поведінки у вигляді ідей і принципів (дотримуватися слова, бути чесним, справедливим тощо);	– є конкретним варіантом поведінки суб'єкта, в якому чітко визначені його юридичні права і обов'язки, як можливі та належні;
за формою вираження	
– не закріплюється в спеціальних актах, міститься у свідомості людей; набуває обов'язкового значення в міру визнання більшістю членів суспільства;	– одержує закріплення в державних актах (законах, указах, постановках); після набуття законної сили стає обов'язковою для осіб, що знаходяться в сфері її дії;
за способом охорони від порушень	
– дотримується добровільно, забезпечується внутрішнім переконанням, громадською думкою (результат – почуття сорому, каяття).	– забезпечується, крім інших способів, державним примусом, застосуванням заходів юридичної відповідальності (нерідко результат – обмеження в правах правопорушника, викликане застосуванням до нього санкцій закону).

Право і закон – не те саме. Закон може бути двох видів: правовий і неправовий. Правовий закон відповідає вимогам права, втілює справедливість. Проте будь-який закон – правовий чи неправовий – належним чином прийнятий, підлягає виконанню, доки він не скасований. У країнах із демократичним режимом (а такою є Україна) ця вимога не поширюється на явно злочинні розпорядження і накази (ст. 60 Конституції України).

Мораль має історичний характер, але за всіх часів критерієм моральних норм виступають категорії добра, зла, чесності, порядності, совісті. Вона охоплює майже всі сфери життя – економіку, політику, право тощо. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, долаються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування.

У багатьох випадках правові норми «виростали з моральних принципів».

Дотримання норм права є моральним обов'язком громадянина, який визначається моральною і правовою культурою суспільства.

Спільне у норм права і норм моралі полягає у тому, що вони:

1) діють у єдиному полі соціальних зв'язків, тобто є соціальними нормами;

2) переслідують спільну мету – встановлення і підтримання порядку в суспільстві;

3) мають однакове функціональне призначення – впливати на поведінку людей, регулювати їхні відносини, формувати масштаби (еталони, стандарти) поведінки;

4) адресовані до всіх або до великої групи людей, тобто є правилами поведінки загального характеру;

5) мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливість. Навіть у класовій державі норми права були вираженням справедливості, на якій ґрунтуються норми моралі. Останні, у свою чергу, були обумовлені матеріальним духовним розвитком суспільства (див. приклад про кріпосне право в параграфі «Поняття і ознаки права»). Але й тоді норми права і норми моралі протистояли сваволі та анархії.

Правосуб'єктність фізичних осіб (індивідуальних суб'єктів правовідносин) – це передбачена нормами права здатність (можливість) бути учасниками правовідносин.

У міжнародних документах про права людини (ст. 6 Загальної декларації прав людини, ст. 16 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права) записано, що кожна людина, де б вона не знаходилася, має право на визнання її правосуб'єктності.

В основі визначення природи правосуб'єктності (праводієздатності) фізичної особи лежать два критерії:

- вікова характеристика (певний вік);
- зрілість психіки, відсутність психологічних дефектів.

Склад правосуб'єктності фізичної особи:

- правоздатність;
- дієздатність;
- деліктоздатність.

Правоздатність – це передбачена нормами права здатність (можливість) індивіда мати суб'єктивні юридичні права і виконувати суб'єктивні юридичні обов'язки. Правоздатність виникає з моменту народження і припиняється зі смертю особи.

Правоздатність – не кількісне вираження прав суб'єкта, а постійний громадянський стан особи; не саме володіння правами, а здатність мати права, набувати суб'єктивних прав.

Вік, психічний і фізичний стан громадянина не впливають на його правоздатність. Правоздатність є однаковою для всіх громадян незалежно від статі, національності, походження, майнового стану, місця проживання, причетності до релігії, належності до громадських організацій тощо.

Дієздатність – це передбачена нормами права здатність індивіда самостійно, своїми усвідомленими діями здійснювати (використовувати і виконувати) суб'єктивні юридичні права, обов'язки і нести відповідальність.

Дієздатність, на відміну від правоздатності, залежить від віку, фізичного стану особи, а також інших особистих якостей людини, що з'являються у неї в міру розумового, фізичного, соціального розвитку. Повна дієздатність настає з моменту громадянського повноліття.

Як правило, у більшості галузей права дієздатність і правоздатність збігаються в одній особі, вони нероздільні, крім цивільного (і частково сімейного) права, де недієздатна людина може бути суб'єктом конкретних правовідносин.

У цивільному праві є градація різних ступенів дієздатності. Повна дієздатність настає з 18 років. Неповна (відносна) дієздатність: 14 – 18 років.

Деліктоздатність – це здатність нести відповідальність за вчинені правопорушення. У деяких випадках деліктоздатність передуює настанню повної дієздатності. Наприклад, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років, а за деякі види злочинів вона настає з 14 років (ст. 10 КК України). Варто уваги те, що, не досягши повної дієздатності, ці особи є деліктоздатними.

Передумовою деліктоздатності є осудність, тобто здатність у момент вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Залежно від галузевої структури права, розрізняють такі види юридичної відповідальності: конституційну, матеріальну, дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову, кримінальну.

Таблиця 3.4

Розглянемо їх за допомогою схеми:

Види юридичної відповідальності	
Конституційна (юридична підстава – Конституція)	– настає за порушення норм Конституції України. Маючи високий ступінь нормативної концентрації та ціннісної орієнтації, норми Конституції є нормами прямої дії. Питання про притягнення суб'єкта (фізичної або юридичної особи) до конституційно-правової відповідальності вирішується судом.
Матеріальна (юридична підстава – КЗпП)	– настає за вчинене майнове правопорушення, шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації робітниками та службовцями при виконанні ними своїх трудових обов'язків. Притягає до відповідальності адміністрація підприємства. Захід матеріальної відповідальності – грошове стягнення. Правозастосовний акт – наказ.
Дисциплінарна (юридична підстава – КЗпП)	– накладається адміністрацією підприємств, установ, організацій (особою, що має розпорядчо-дисциплінарну владу над конкретним працівником) унаслідок вчинення дисциплінарних проступків: 1) відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку; 2) у порядку підпорядкованості; 3) відповідно до дисциплінарних статутів і положень. Реалізується виключно в рамках службової підпорядкованості. Засоби дисциплінарної відповідальності: догана, пониження в посаді, звільнення. Правозастосовний акт – наказ.
Адміністративна (юридична підстава – КпАП)	– накладається за адміністративні правопорушення органами державного управління (органами так званої адміністративної юрисдикції) до осіб, що не підпорядковані їм за службою. Заходи адміністративної відповідальності – попередження, штраф, адміністративний арешт, позбавлення спеціальних прав (наприклад, прав водія) тощо. Правозастосовний акт – рішення.

<p>Цивільна (юридична підстава – ЦПК)</p>	<p>– настає з моменту правопорушення – невиконання договірної зобов'язання майнового характеру у встановлений строк або виконання неналежним чином, заподіяння позадоговірної шкоди (цивільно-правового проступку) здоров'ю чи майну особи, її особливості полягає у добровільному виконанні правопорушником відповідальності без застосування примусових заходів. Державний примус використовується у разі виникнення конфлікту між учасниками цивільних правовідносин. Питання про притягнення суб'єкта (фізичної або юридичної особи) до цивільно-правової відповідальності вирішується судом, арбітражним судом або адміністративними органами держави за заявою учасника правовідносини або потерплого. Заходи цивільно-правової відповідальності – відшкодування майнових втрат, скасування незаконних угод, штраф, пеня та інші міри, які полягають у примушуванні особи нести негативні майнові наслідки. Правозастосовний акт – постанова.</p>
<p>Кримінальна (юридична підстава – КПК)</p>	<p>– настає за вчинення злочинів, вичерпний перелік яких міститься в кримінальному кодексі, тобто встановлюється лише законом, настає з моменту офіційного обвинувачення, реалізується виключно в судовому порядку. Заходи кримінальної відповідальності – жорсткі заходи кримінального покарання, які впливають на особу винного: позбавлення волі, виправні роботи без позбавлення волі та ін.; застосовуються лише в судовому порядку. Правозастосовний акт – вирок.</p>

Заняття № 3. «Базові правові категорії та процедури».

Мета: розширення правової обізнаності.

Шеррінг.

Вправа 1. «Пазл».

Мета: ознайомити учасників з літературою за темою заняття.

Матеріали: кольорові копії обкладинок книг за різними галузями права, розрізані на чотири асиметричні частини, безпосередньо книги, з обкладинок яких робились копії.

Учасникам у довільному порядку роздавалися частини обкладинок. Кожен учасник повинен був знайти інших з частинами, яких йому бракувало, щоб скласти цілу картинку. Так формувалися підгрупи.

Кожна підгрупа повинна була висунути припущення щодо змісту книги та презентувати її іншим. У презентації потрібно було представити аргументи на користь необхідності використання знань, викладених у книзі.

Коментар: ми використовували книги із сімейного, трудового та кримінального права, але можна використовувати будь-які книги з інших галузей, залежно від спрямування тренінгу. Книжки залишаються у приміщенні протягом усіх занять, щоб учасники у будь-який момент могли ними скористатися (Модифікація за К. Фопелем «Станьте любознательным» [153, с. 249])

Вправа 2. Дискусія.

Мета: уточнення та роз'яснення інформації, отриманої під час вивчення друкованих матеріалів.

Відбувається обговорення в процесі групової дискусії основних моментів різних галузей права.

Коментар: ведучий повинен стимулювати всіх учасників до обговорення та пояснення отриманої інформації, заохочувати співставлення теоретичних знань з практичним досвідом учасників або їх оточення, акцентувати увагу на необхідності бути уважним та постійно збагачувати свої знання, намагатися ретельно розбиратися у власних життєвих ситуаціях.

Вправа 3. «Бюрократ».

Мета: завершення заняття, позитивний настрій.

Матеріали: аркуші паперу А5, кулькові ручки.

По закінченню заняття ведучий оголошував, що для того, щоб розійтись, спочатку необхідно написати заяву. Кожен учасник писав на окремому аркуші паперу заяву: «Прошу Вас відпустити мене із занять у зв'язку із закінченням робочого дня». Далі автори повинні були підписати свої заяви у кого-небудь з учасників тренінгу, якого вони обирали самостійно. Кожен просив будь-якого учасника підписати його заяву, а той, до кого звернулись з таким проханням, міг поставити резолюцію «дозволяю» або «не дозволяю» і підписувався. При цьому учасник, чия заява вже була підписана, не мав права підписувати інші заяви. Таким чином, заяви підписували не всі учасники. Ті, хто не підписали, затримувалися на одну-дві хвилини і допомагали ведучому поставити по місцях столи і стільці.

Перед виходом учасникам знову пропонувалось підійти до дерева та пересунути або зняти картки, якщо вони того бажали.

Коментар: якщо хтось із тих, що залишились, відчуває досаду або образу, ведучий повинен зняти це почуття. Для цього необхідно показати людині можливість пояснення того, що сталося з ним, як таке, що не принижує його честі та гідності. [38, с. 246]

Зміст зворотнього зв'язку студентів: заняття було досить виснажливим, проте інформативним. Багато учасників змогли навести приклади із власного життя, які ми могли використати у подальших заняттях.

Методичні матеріали для заняття № 3 Сім'я

Основним документом, який регулює шлюбно-сімейні відносини, є Кодекс про шлюб та сім'ю України.

Шлюб – це добровільний союз чоловіка і жінки з метою створення сім'ї. Він полягає в державних органах реєстрації актів цивільного стану (РАЦС). Державою визнається тільки такий шлюб. Релігійний обряд шлюбу, так само як й інші релігійні обряди, не має правового значення і є особистою справою громадян.

Умовами для укладення шлюбу є взаємна згода осіб, що вступають у шлюб, і досягнення ними шлюбного віку. Шлюбний вік в Україні встановлений з 18 років для чоловіків і з 17 років для жінок. У виняткових випадках державні адміністрації районів, виконавчі комітети міських і районних Рад можуть знижувати шлюбний вік.

Укладення шлюбу не допускається:

- між особами, з яких хоча б одна перебуває в іншому шлюбі;
- між родичами по прямій висхідній і низхідній лініях;
- між рідними та зведеними братами і сестрами;
- між усиновителями і усиновленими;
- між особами, з яких хоча б одна визнана судом недієздатною внаслідок душевної хвороби або недоумства.

Законодавство передбачає випадки припинення шлюбу:

- 1) внаслідок смерті або оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя;
- 2) внаслідок розірвання шлюбу шляхом розлучення за заявою одного з подружжя або їх обох, при цьому чоловік не має права без згоди дружини порушувати справу про розірвання шлюбу під час вагітності дружини і протягом одного року після народження дитини.

Шлюб розривається:

- 1) в органах реєстрації актів цивільного стану:
  - при взаємній згоді подружжя на розірвання шлюбу, якщо у них немає неповнолітніх дітей і немає спору про майно та аліменти;
  - з особами, визнаними у судовому порядку безвісно відсутніми;
  - з особами, визнаними у судовому порядку недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства;
  - із засудженими за скоєння злочину до позбавлення волі на строк не менше 3 років (за відсутності спору про дітей, про майно або про стягнення аліментів).

2) у судовому порядку – у всіх інших випадках. При розгляді справи про розірвання шлюбу суд повинен встановити дійсні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаємини подружжя і зобов'язаний вжити заходів до їх примирення. Шлюб розривається, якщо судом буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження сім'ї стали неможливими.

Батьки і діти зобов'язані надавати взаємну моральну підтримку і матеріальну допомогу один одному. Батько і мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей (у т.ч. і в тих випадках, коли шлюб між ними розірвано).

Захист прав та інтересів неповнолітніх дітей лежить на їхніх батьках, які діють без особливих на те повноважень. У разі вступу в шлюб неповнолітніх вони набувають дієздатності в повному обсязі з моменту вступу в шлюб і здійснюють захист своїх прав самостійно.

Батьківські права не можуть здійснюватися в суперечності з інтересами дітей. При неналежному виконанні батьками (або одним з них) обов'язків із виховання або при зловживанні батьківськими правами діти вправі звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органів опіки та піклування.

Права та обов'язки батьків і дітей поділяються на особисті, майнові та аліментні.

Особисті права і обов'язки. Прізвище дитини (якщо батьки мають різні прізвища) та ім'я дитини визначаються за згодою батьків, а за відсутності угоди - за рішенням органів опіки та піклування.

Батьки мають право і зобов'язані виховувати своїх дітей, піклуватися про їхнє здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, готувати їх до праці. Визначення дітей для здобуття освіти у навчально-виховні установи не звільняє батьків від виконання обов'язків із виховання дітей.

Питання виховання дітей вирішуються батьками спільно. Один з батьків, який проживає окремо від дітей, зобов'язаний брати участь у їх вихованні і має право спілкуватися з ними. Той з батьків, з яким проживають діти, не вправі перешкоджати іншому з батьків спілкуватися з дітьми і брати участь у їх вихованні.

Якщо батьки, які проживають окремо, не можуть дійти згоди щодо участі у вихованні дітей, то цей порядок визначається органами опіки та піклування за участю батьків, виходячи з інтересів дитини. У тих випадках, коли батьки не підкоряються рішенням органу опіки та піклування, останній, а також кожен з батьків має право звернутися за вирішенням спору до суду. При злісному невиконанні рішення суду той з батьків, який проживає окремо, має право звернутися з позовом до суду про передачу йому дитини.

Батьки (або один з них) можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо буде встановлено, що вони:

- ухиляються від виконання своїх обов'язків із виховання дітей, у тому числі при відмові без поважних причин взяти дитину з пологового будинку та інших дитячих лікувально-профілактичних і навчально-виховних закладів;
- зловживають своїми батьківськими правами;
- жорстоко поводяться з дітьми, чинять шкідливий вплив на своїх дітей своєю аморальною, антигромадською поведінкою;
- є хронічними алкоголіками або наркоманами .

Позбавлення батьківських прав провадиться тільки в судовому порядку.

Трудове

Найзмістовнішим нормативно-правовим актом, що регулює трудові відносини працівників, є Кодекс законів про працю (КЗпП) України. Він є основою такої галузі права, як трудове право.

Чинне законодавство України визначає трудовий договір як угоду між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну платню і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Укладати трудовий договір працівник може в одному або водночас у декількох підприємствах, установах, організаціях (якщо немає відповідних обмежень, передбачених законодавством, колективним договором або угодою сторін).

Особливою формою трудового договору є контракт, у якому строк його дії, права, обов'язки й відповідальність сторін (у тому числі матеріальна, моральна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть установлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законодавством.

Можливість фізичних осіб брати участь у професійній трудовій діяльності визначається їхньою правосуб'єктністю, тобто здатністю мати й набувати певних прав та нести юридичні зобов'язання. Визначальним для виникнення правосуб'єктності фізичних осіб є вік. За загальним правилом, учасником трудо-

вих правовідносин може бути особа, яка досягла 16-річного віку. Як виняток, за певних умов дозволяється працювати особам із 15-річного та учням із 14-річного віку (на особливостях праці неповнолітніх зупинимось окремо).

Однією з додаткових умов трудового договору є визначення строку випробування під час прийняття на роботу. Він встановлюється для вивчення професійних якостей працівника, його можливостей щодо виконання певних функціональних обов'язків. Строк випробування не може перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках, за погодженням із відповідним комітетом профспілки, – шести місяців (це стосується державних службовців, а також керівників). Строк випробування для робітників не може перевищувати одного місяця. Окремим категоріям працівників строк випробування не встановлюється. Це правило застосовується до громадян, які не досягли 18-річного віку; молодих спеціалістів, які закінчили вищі навчальні заклади і в установленому порядку направлені на роботу; осіб, переведених з іншого місця роботи, та інших категорій працівників. Якщо в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу працівника не було оговорено випробування та його строки, вважається, що працівника прийнято на роботу без випробування. Важливою умовою укладення трудового договору є визначення форми і його строків.

Для укладення трудового договору працівник повинен надати такі документи: заяву про прийняття на роботу (для укладення трудового договору в письмовій формі, скажімо, контракту, подання заяви не потрібно), паспорт або інший документ, що посвідчує особу (свідоцтво про народження), трудову книжку, а за її відсутності – довідку з місця проживання (виконкому, держадміністрації, домоуправління), військовий білет (для військовозобов'язаних).

Укладення трудового договору оформлюється наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу.

У разі, якщо наказ (розпорядження) не було видано, а особа фактично стала до роботи чи була допущена до виконання трудових функцій, трудовий договір вважається укладеним.

Припинення трудових відносин за ініціативою працівника ще називають звільненням за власним бажанням, що більшою мірою відображає сутність і умови, необхідні для звільнення на цих підставах.

З метою належної організації праці підприємств, установ, організацій, надання власникові (уповноваженому ним органу)

можливості підбору нового працівника на місце працівника, який звільняється за власним бажанням, законодавством передбачено обов'язкове письмове попередження працівником власника (уповноваженого ним органу) про звільнення за два тижні до припинення трудових відносин. У разі, коли заява працівника про звільнення з роботи за власним бажанням зумовлена неможливістю продовжувати роботу (переїзд на нове місце проживання; переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість; вступ до навчального закладу; неможливість проживання у цій місцевості, підтверджена медичним висновком; вагітність; догляд за дитиною до досягнення нею 14-річного віку або за дитиною-інвалідом; догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку або інвалідом I групи; вихід на пенсію; прийняття на роботу за конкурсом, а також з інших поважних причин), власник або уповноважений ним орган повинен розірвати трудовий договір у строк, запропонований працівником.

Турбота про здоров'я людини, її культурний і фізичний розвиток є важливою функцією нашої держави. Частково вона реалізується за допомогою норм трудового права, обмеженням робочого часу, встановленням часу відпочинку, нормативів щодо охорони праці тощо. Визначена трудовим законодавством регламентація норм робочого часу має важливе значення для його раціонального використання. Законодавство передбачає такі види робочого часу: нормальна і скорочена тривалість робочого часу; неповний робочий час, ненормований робочий час.

Тривалість робочого часу за нормального робочого тижня не може перевищувати 40 годин. Це є загальною нормою, яка не залежить від кількості робочих днів на тиждень.

Підприємства та організації, укладаючи колективний договір, можуть установлювати меншу норму тривалості робочого часу. Деякі категорії працівників мають скорочені (неповні) обсяги робочого часу. До них, зокрема, належать неповнолітні: працівникам віком від 16 до 18 років установлюються 36 годин на тиждень; для осіб віком від 15 до 16 років (учні віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) – 24 години на тиждень.

Скорочена тривалість робочого часу може встановлюватися за рахунок власних коштів на підприємствах і в організаціях для жінок, які мають дітей віком до 14 років або дитину-інваліда.

До того ж працівники можуть мати неповний робочий день. Чим відрізняється він від скороченого робочого часу? По-перше, для вирішення питання про встановлення неповного робочого дня працівникові зазвичай необхідно отримати згоду власника (уповноваженого ним органу), а за скороченого робочого часу

цього робити не потрібно. По-друге, оплата праці за неповного робочого дня здійснюється пропорційно до відпрацьованого часу або залежно від виробітку, а за скороченого – в повному розмірі ставки (окладу) працівника. По-третє, за неповного робочого часу можливе зменшення тривалості як робочого дня, так і днів робочого тижня.

Велике значення для відновлення здоров'я, фізичних, розумових здібностей працівників має час відпочинку – час, вільний від виконання трудових обов'язків, використовуваний працівником на власний розсуд. Як і робочий час, час відпочинку має декілька видів. Це – перерви протягом робочого дня для відпочинку і харчування, щоденний відпочинок після роботи, щотижневі дні відпочинку (переважно субота й неділя), святкові й неробочі дні, щорічні й додаткові відпустки.

Найтривалішим часом відпочинку є відпустка. Вона також має декілька видів:

1) щорічні: основна; додаткова за роботу зі шкідливими й важкими умовами праці; за особливий характер роботи; інші, передбачені чинним законодавством;

2) додаткові у зв'язку з навчанням (для тих, хто навчається без відриву від виробництва);

3) творча (надається працівникам для закінчення дисертаційних робіт, написання підручників тощо);

4) соціальна: у зв'язку з вагітністю й пологами; з догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; працівникам, які мають дітей;

5) відпустки без збереження заробітної платні (надаються на різні строки у випадках, передбачених Законом України «Про відпустки» без згоди власника або уповноваженого ним органу: ветеранам війни; особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; пенсіонерам за віком; інвалідам; особам, які одружуються; працівникам у разі смерті рідних – чоловіка (дружини), батьків (вітчима, мачухи), дитини (пасинка, падчерки), братів, сестер тощо. За згодою сторін трудового договору відпустка надається до 15 календарних днів на рік і може поділятися на частини, але загалом не більше 15 календарних днів.

Житлове

Житлове право України – це сукупність правових норм, що регулюють житлові правовідносини між громадянами та громадян із державними та громадськими організаціями у процесі реалізації конституційного права людини і громадянина на житло.

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють житлові відносини в Україні, складають: Конституція України; Житловий кодекс України; Закон України про приватизацію державного житлового фонду тощо.

Конституційне право на житло вважається забезпеченим лише тоді, коли громадянин України має житло, що відповідає установленим нормам і придатне для проживання. За відсутності такої житлової площі та потреби в соціальному захисті громадянин визнається таким, що потребує покращення житлових умов і згідно з чинним законодавством може претендувати на одержання відповідного житла, яке надається за правом наймання державою чи органами місцевого самоврядування безоплатно, або на забезпечення себе і своєї сім'ї житлом за свій рахунок за доступну для них платню.

Житло – одна з основних матеріальних умов життя людини. Потреба людини в житлі виникає з моменту її народження, зберігається протягом усього життя і припиняється після смерті. Отож, задоволення потреби людини в житлі – дуже важливе соціальне завдання.

Забезпеченість громадян певної країни житлом є одним із найконкретніших показників добробуту всього народу. Суб'єктивне право на житло – це можливість людини і громадянина мати житло у власності чи одержати його за договором найму з державного чи громадського фонду, користуватися житлом та вимагати від зобов'язаних суб'єктів забезпечення реалізації цього права у повному обсязі. Право на житло тісно пов'язане з обов'язками інших фізичних та юридичних осіб і державних органів щодо створення відповідних умов, охорони, захисту й відтворення житлових прав людини і громадянина. Конституція України покладає на державу обов'язок створювати умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Ніхто не може бути позбавлений житла інакше як на підставі чинного закону і за рішенням компетентного суду.

Кримінальне

Кримінальне законодавство – це система законів, уведених у дію вищими законодавчими органами державної влади, які визначають основи і принципи кримінальної відповідальності, встановлюють, які суспільно небезпечні дії є злочином і яке покарання може бути застосоване до особи, що його вчинила.

Все кримінальне законодавство України наразі представлено у Кримінальному кодексі України.

Злочином за КК України (ст. 7) визнається суспільне небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, її політичну та економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також інше, передбачене кримінальним законом суспільна небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок.

По-перше, кримінальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі. Отже, тільки Кримінальний кодекс України встановлює кримінальні покарання, дає вичерпний перелік покарання, передбачає підстави, порядок, межі їх призначення.

По-друге, кримінальна відповідальність застосовується лише судом і тільки до особи, винної у вчиненні злочину.

По-третє, кримінальна відповідальність – це обов'язки злочинця особистого (позбавлення волі), майнового (конфіскація майна) чи організаційного (позбавлення права мати певну посаду) характеру.

Під складом злочину мають на увазі сукупність передбачених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають суспільно небезпечне діяння як злочин. Вирізняють такі елементи складу злочину: об'єкт/об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Об'єктом злочину можуть бути: суспільний лад України, його політична та економічна системи, власність, особа, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян.

Об'єктивна сторона – це зовнішній вираз злочину, що його складає діяння (дія чи бездіяльність), спричинені ним суспільно небезпечні шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням та його наслідками. Дія – це активна, суспільно небезпечна, передбачена кримінальним законом поведінка суб'єкта (наприклад, у разі хуліганства); бездіяльність – це пасивна поведінка, яка проявилась у невиконанні особою тих дій, що їх вона повинна була і могла, у певній ситуації, здійснити (ненадання лікарем допомоги хворому тощо). Думки, переконання, хоч би як вони засуджувалися морально, не можуть бути злочином, оскільки вони не є діянням (учинком). Наслідком злочину називають збиток, шкоду, якої завдає діяння об'єктові злочину.

Суб'єкт злочину – це індивід, фізична особа, що досягла певного віку і є осудною. Фізичні особи поділяються на громадян, осіб без громадянства, іноземних громадян. Розглядають також приватну особу, службову особу, спеціальний суб'єкт.

Осудність фізичної особи означає, що вона розуміє характер своїх дій і може керувати ними.

Суб'єктивна сторона – це внутрішня, психічна діяльність особи, яка вчинила злочин. Ознаками суб'єктивної сторони є провина, мотив і мета злочину.

Кримінальне покарання – засіб державного примусу, що застосовується судом із винесенням вироку щодо особи, яка вчинила злочин. Це покарання застосовується лише за вироком суду. Метою покарання відповідно до ст. 22 КК України є: кара за вчинений злочин; виправлення та перевиховання засуджених; запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами.

Відповідно до ст. 23 КК України покарання поділяються на три групи: основні; додаткові, що не призначаються самостійно, а тільки як доповнення до основних; змішані, які можуть бути як основними, так і додатковими.

Основні покарання: позбавлення волі; виправні роботи без позбавлення волі; позбавлення права обіймати певні посади або на певний вид діяльності; штраф; громадська догана.

Заняття № 4. «Свобода та особистісні межі»

Мета: усвідомити власні межі, навчитись захищати власні та не порушувати чужі психологічні межі.

Шеррінг.

Вправа 1. «Стіни».

Одному з добровольців пропонувалось встати у середину кола, щоб бути на однаковій відстані від усіх учасників. Учасники починали повільно наближуватися до того, хто стояв усередині. За бажанням гравець міг призупинити наближення «стін», попросити віддалитися або наблизитись. Потім така сама процедура проводилась, коли гравець закривав очі. Вправа продовжувалась, доки всі учасники не побували в центрі кола.

Обговорення вправи проводилось за такими питаннями:

«Як Ви почувалися при наближенні інших учасників?»

«Коли відстань, на яку Ви підпустили інших учасників, була більшою: у випадку із заплученими або розплученими очима?»

«Коли виникло бажання зупинити рух? Чому?»

«Чому не змогли підпустити до себе?»

«Чому не зупиняли до самого кінця?»

Вправа 2. «Малювання по колу»

Мета: усвідомити міру власного впливу на життя інших людей.

Матеріали: аркуші білого паперу А4, пензлики, гуаш.

1. Учасники отримали завдання намалювати психологічний стан, в якому вони перебувають зараз або в цей період свого життя. На малювання відводилось до 5 хвилин.

2. За сигналом ведучого учасники передавали свої малюнки сусіду зліва.

3. Коли учасники отримували малюнок, вони повинні були спробувати відчутти стан, який намалював автор, або основну ідею малюнку, потім, за бажанням, внести незначні доповнення до малюнку, намагаючись якомога менше вносити зміни. Процедура продовжувалась поки кожен з учасників не отримував власний малюнок.

4. Етап оцінки малюнку та змін, які з ним відбулися. Зворотній зв'язок стосовно задоволеності малюнком. Рефлексія: 1) стану, коли інші люди втручаються до власного психологічного простору; 2) почуття поваги до простору іншої людини; 3) тенденції до порушення меж чужого психологічного простору.

Вправа 3. Дискусія на тему: «Моя свобода закінчується там, де починається свобода іншої людини».

Мета: усвідомлення межі власного правового поля.

Дискусія проводилась за такими запитаннями:

1. Що таке свобода? Юридичне визначення свободи.
2. Межі моєї свободи. Як їх відчувати та усвідомлювати?
3. Чи можна ці закономірності перенести на правові відносини?
4. Які свободи гарантовані Конституцією?
5. Як і коли порушуються (можуть порушуватися) мої права?
6. Як я можу порушити права іншої людини?
7. Що означає «бути відповідальним»?
8. Відповідальність та покарання.

Вправа 4. «Ти мене поважаєш?».

Мета: зворотній зв'язок.

Учасники розподілялися на дві групи та створювали два кола: внутрішнє та зовнішнє. Ті, хто стояв у зовнішньому колі, поверталися до учасника, що стояв у внутрішньому колі навпроти та питали його: «За що ти мене поважаєш?». Ті, хто стояв у внутрішньому колі, відповідали на це запитання. Після відповіді гравці внутрішнього кола переходили до іншого учасника за годинниковою стрілкою. Люди із зовнішнього кола повторювали запитання. Вправа закінчувалась після того, як кола мінялися [160, с. 170].

Завершення заняття. Обговорення вражень. Зміна карток на дереві.

Зміст зворотнього зв'язку студентів: заняття виявилось досить глибоким та багатим на усвідомлення. Близько половини учасників мали тенденцію до порушення меж інших людей, з них 4 вдалось це усвідомити. 3 особи показали досить «жорсткі» зовнішні психологічні межі, але причини не наважились висловити у групі. 1 учасник вирішив звернутися до індивідуального консультування.

Методичні матеріали для заняття №4

Права і свободи людини і громадянина є однією із найважливіших суспільних цінностей, головним об'єктом більшості конституційно-правових відносин. Кожній людині має бути забезпечена можливість користуватись основними правами і свободами. Держава зобов'язана гарантувати реальне здійснення цих прав і свобод усіма доступними їй засобами.

Правам і свободам людини й громадянина присвячені статті 21–64 розділу II Конституції України. Розміщення цього розділу після розділу «Загальні засади» перед розділами про органи державної влади підкреслює його важливість і нове співвідношення людини й держави, що встановлюється статтею 3 Конституції України: людина визнається найвищою соціальною цінністю, а її права і свободи визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

До конституційних прав і свобод людини та громадянина належать громадянські (особисті), політичні, соціально-економічні та культурно-духовні.

Громадянські (особисті) права і свободи людини та громадянина складають основу правового статусу, вони закріплені в найбільшій кількості статей Конституції України. До них належать право на життя, свободу і особисту недоторканність; недоторканність житла; охорону приватного життя; таємність листування й телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень; захист приватного життя особи; користування рідною мовою, а також свобода пересування й вибору місця проживання, свобода совісті.

Перелічені громадянські права і свободи в конституційному праві мають певні особливості: по суті вони є невіддільними, природними правами людини, тобто правами кожного і не пов'язані безпосередньо з належністю до громадянства країни; вони включають право на охорону гідності особи, що покладає відповідні обов'язки на державу та інших громадян і передбачає певну етику й законність поведінки державних службовців, їх уважне, чуйне ставлення до людей, що відповідає правовим приписам, а також вимоги до членів суспільства не порушувати права і свободи інших; особливо значущими і найвразливішими є права щодо недоторканності особи, її житла, приватного життя, таємності листування, телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень.

Політичні права пов'язані з наявністю громадянства України й на відміну від громадянських (особистих) прав, адресованих Конституцією України кожному, належать тільки громадянам. Реалізація цих прав дає змогу їм брати участь у політичному житті суспільства, управлінні державою (статті 36, 38–40).

До політичних належить право брати участь в управлінні справами держави (як безпосередньо, так і через представників). Формами безпосереднього здійснення громадянами політичної державної влади є референдуми, всенародні голосування з питань державного й місцевого життя, усі види участі у виборах до органів державної влади і місцевого самоврядування. Формами впливу громадян на політичну державну владу всіх рівнів є вплив виборців на своїх депутатів, вираження суспільної думки з усіх питань внутрішньої та зовнішньої політики.

До політичних прав належать також право на об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав та свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення, захисту прав і свобод інших людей; право збиратися мирно, без зброї, проводити збори, мітинги, походи й демонстрації, якщо про них завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування тощо.

Соціально-економічні права і свободи є основою всіх інших прав і свобод. Вони стосуються таких важливих сфер життя, як власність, трудові відносини, здоров'я, відпочинок і сприяють забезпеченню матеріальних, духовних, фізичних та інших соціально значущих потреб й інтересів особи. У статтях 13, 14, 41, 42 Конституції України розглядаються економічні права і свободи, у статтях 43–49 – соціальні. Їх реальність робить державу соціальною, що забезпечує належний рівень життя людини.

До самостійних конституційних прав і свобод людини й громадянина в системі прав і свобод належать культурно-духовні. За змістом це суб'єктивні права людини в культурній (духовній, ідеологічній) сфері, певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу й людства загалом, їх засвоєння, використання, а також до участі в їх подальшому розвитку.

До культурних прав і свобод належать права на освіту, свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, на результати своєї інтелектуальної і творчої діяльності (статті 53, 54 Конституції України).

Саме Конституція України закріплює гарантованість реалізації прав і свобод особи.

Обов'язок гарантувати забезпечення реалізації прав і свобод покладається насамперед на державу (статті 3, 15, 30, 34, 46 та ін. Конституції України). Таке гарантування здійснюється всією системою органів законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні.

Заняття № 5. Розвиток саморегуляції

Мета: ознайомлення та оволодіння методами саморегуляції.

Вправа 1. «Міст».

Мета: взаємодія з партнером, концентрація уваги.

Матеріали: 6 маркерів.

Учасники розподілялись на пари та вставали біля стіни. Перед кожною парою ведучий клав маркер. Пари повинні були взяти його вказівними пальцями, підняти його, донести до протилежної стіни та назад, поклавши його на місце. Зробити це треба було, весь час утримуючи його [160].

Вправа 2. «Біг у парах».

Мета: відчути яскраві емоції різного спектру.

1. Група знову розподіляється на пари. Один партнер заплющує очі. Пари починають рухатися вільно у просторі приміщення і потрохи набирають швидкість. Той, хто з відкритими очима, повинен стежити, щоб його відомий уникав зіткнення та не забився. Вправа продовжується 5 хвилин, потім учасники міняються ролями.

2. Обговорення вражень, отриманих під час вправи, проходять за схемою:

«Чи змогли Ви довіритися партнерові?»

«Які почуття у Вас домінували, коли були з зплющеними очима?»

«Що було легше: вести або слідувати?»

«Що Ви відчували, коли швидкість руху зростала?» [38].

Вправа 3. «Гнів» [160].

Мета: звільнення від стриманих почуттів, набуття вміння «дозволити собі бути».

1. Ведучий пропонував учасникам (не оголошуючи назву вправи) виконати таку низку дій: лягти на підлогу, зігнути коліна, почати стукати ногами по підлозі, бити повітря кулаками, крутити головою в різні боки та говорити: «Не хочу! Не буду!».

Коментар: спочатку учасники виконували вправу механічно, але за кілька хвилин уже включились до вправи.

2. Зворотній зв'язок.

«Що Ви відчували під час виконання вправи?»

«Що Вам заважало? Що було легко?»

«Що допомогло почати?»

«Що заважало зупинитись?»

Вправа 4. «Емоційна рівновага».

Мета: усвідомлення та тренування набуття беземоційного стану.

1. Учасникам пропонувалось комфортно влаштуватися (сісти, лягти), спробувати заспокоїтися, ні про що не думати та рахувати подумки зі швидкістю секундної стрілки.

2. Учасники розбивалися на пари. Ведучий пропонував зосереджуватися на певних об'єктах: на собі (тілесні відчуття), на зовнішньому (бачу, чую, відчуваю), на думках (образи, асоціації). Учасники, виконуючи завдання, висловлюють все, що з ними відбувається, вголос. Потім пари міняються ролями. Вправа повторюється. На кожен зону (внутрішню, зовнішню, межову) відводиться близько 5 хвилин.

3. Зворотній зв'язок.

«Чи вдалось Вам сконцентруватися? Що допомагало? Що заважало?»

«Які зони було легше спостерігати?»

«Про що було легше говорити?» [38].

Вправа 5. Медитативна техніка «Храм тиші»

Мета: релаксація, відпочинок, відновлення.

В завершенні заняття використовувалась техніка, описана в книзі Олега Євтихова «Практика психологического тренинга» [38, с. 236].

Завершення заняття. Обговорення вражень. Зміна карток на дереві.

Коментар: для заняття знадобився зал.

Зміст зворотнього зв'язку студентів: заняття виявилось досить емоційно виснажливим, оскільки торкнулося широкого спектру емоцій. Студенти відмічали зміну працездатності протягом заняття. Остання вправа була схожа на «ніч відпочинку» та практично всіх привела до стану спокійного, врівноваженого тону. Третині учасників вдалось подолати соромливість та брати активну участь у виконанні вправ.

Заняття № 6. «Формування честі та гідності особистості».

Шерринг.

Вправа 1. «Вітаю, добродію!»

Мета: налаштування на продуктивну командну співпрацю.

Учасники починали рухатися приміщенням у вільному напрямі. Бажано, щоб учасники бачили, що відбувається навколо, зустрічалися поглядами та усміхалися учасникам, що йшли назустріч.

Потім за сигналом ведучого (оплески) учасники зупинялися і створювали пари з сусідом та віталися словами «Вітаю добродію...ім'я...!», тиснули руки або обіймалися. Процедура повторювалась 6 разів.

Коментар: Бажано, щоб кожного разу створювались нові пари [160, 10].

Вправа 2. «Цінність особистості».

Мета: визначення понять «цінність людини» та «цінність особистості».

Ведучий акцентував увагу учасників на тому, що кожна людина є цінністю, яка виражається у певних позитивних (ціннісних) рисах оточуючих. Учасникам пропонувалось написати 5 позитивних рис кожного члена групи, чим він цінний для суспільства, сім'ї, колективу тощо. Потім потрібно було кожному учаснику написати п'ять власних позитивних рис, які вказували б на його власну цінність для оточуючих.

Після вправи тренер пропонував дискусію з проблеми цінності кожної людини, пропонуючи для обговорення питання про зміст понять «цінність людини», «визнання цінності людини», «знецінення людини».

Вправа 3. Структурована дискусія.

Мета: допомогти учасникам відчувати власну гідність та честь.

Учасникам пропонувалось висловитись з приводу того, як вони розуміють поняття честі та гідності особистості. Для обговорення пропонувалися такі питання:

1) Як Ви розумієте поняття честі і гідності особистості – своєї, дитини, батька, матері тощо? Запишіть на своєму аркуші 5-7 ознак честі і гідності особистості.

2) Згадайте власний досвід піднесення і самопіднесення, приниження і самоприниження своєї честі та гідності – розкажіть членам групи про один випадок, характеризуючи відповідну ситуацію, її чинники, дії інших та свої реакції, емоції.

3) Наведіть по одному прикладу піднесення або приниження Вами інших людей.

4) Як Ви виявляєте симпатію і емпатію та блокуєте антипатію та апатію у стосунках з оточуючими?

5) Згадайте, які види похвали та компліментів Ви зазвичай використовуєте, схвалюючи своїх колег, друзів, батьків тощо [111, с. 187–188].

Вправа 4. «Гордість»

Мета: вправа, спрямована на формування самоповаги і самоцінності.

Вправа починалась із вільної нерегламентованої дискусії про гордість як позитивну/негативну якість людини. Тренер лише спостерігав за тим, щоб учасники дискусії не відхилялись від головної теми. Якщо з'ясувалось, що учасники дискусії висловили дві протилежні думки, то тренер пропонував провести рольову гру. Мета полягала у розкритті поведінки людини, яка буде грати роль «гордої людини» (гордість як позитивна якість), і яка буде грати роль «негордої людини» (гордість як негативна якість). Приклад рольової гри: а) горда людина просить про допомогу; б) до гордої людини звертаються за допомогою.

Після гри проводилось обговорення, метою якого було підведення учасників тренінгу до висновку про гордість як почуття власної гідності, самоповаги, власної цінності. Психологічний сенс цього обговорення полягав у тому, щоб не тільки проаналізувати це поняття, але й сприяти переживанню себе як суб'єкта, гідного поваги. [111].

Вправа 5. «Гарячий стілець».

Мета: допомогти кожному учаснику відчувати себе гідним поваги або визначити свої слабкі (негативні) сторони, зрозуміти, як він виглядає в очах групи.

В центрі кола ставився стілець. Кожному учаснику пропонувалося по черзі на нього сісти. Коли один учасник знаходився в середині кола, кожен учасник по черзі висловлював побажання, думку стосовно гравця на ступі. Учасник, що сидів на стільці, міг тільки слухати і не міг відповідати чи якимось чином реагувати. При цьому було три умови:

- думки повинні були висловлюватися тільки стосовно дій людини, а не її самої;
- не повинно бути оцінок;
- побажання повинні були висловлюватись вільно у позитивній формі.

Коментар: ведучий повинен слідкувати за процесом виконання вправи і не допускати перетворення у з'ясування стосунків [38, с. 248].

Шеррінг та пересування карток на дереві.

Коментар до заняття: слід зазначити, що під час виконання останньої вправи учасники майже не висловлювали незадоволення та претензії до дій інших. Ймовірно, попередні вправи дозволили сильніше відчувати власну гідність, що стримувало прихильні слова та дії.

Зміст зворотнього зв'язку студентів: заняття виявилось дуже емоційним. У кожного учасника у житті були болісні переживання, пов'язані з темою заняття. Більшість учасників зазначили, що вправи дозволили їм поглянути на себе з іншого боку, та виявилось, що вони гідні більшої самоповаги.

Заняття № 7. Фрустраційні ситуації (на прикладі порушення правових процедур).

Мета: структурування минулого досвіду, погляд на фрустраційну ситуацію збоку.

Плейбек – театр

Історія – це форма або образ, через яку особистість передає іншим свої переживання. Сама по собі розповідь про події вже має терапевтичний ефект, оскільки людина під час розповіді

структурує і систематизує пережитий досвід, а можливість постановки цих подій і спільне переживання з іншими людьми робить цей ефект сильнішим, веде до завершення, розрядки накопичених емоцій, трансформації досвіду.

Основні форми, які ми використовували: «Віньетка», «Скульптура», «Амбівалентність», «Історія».

Дійові особи: ведучий, актори, глядачі.

Спочатку відбувся «розігрів» аудиторії. Ведучий запитував учасників, хто хоче поділитися своїми почуттями, враженнями, пов'язаними з досвідом переживання фрустрації, порушення свого права або переживаннями (власними або інших людей), коли самі учасники порушували чужі права.

Після вибору протагоніста за допомогою «малих форм» розігравалися сюжети.

Коли аудиторія досить активізувалась, переходили до постановки історій.

Якщо протагоніст не отримав відповіді, йому пропонувалося внести корективи, і на сцені розгортався другий варіант історії. Якщо він залишався задоволений виконанням, переходили до наступної історії.

Дуже важливим моментом перформансу була завершальна дія – «Табло» («Калейдоскоп»), коли учасники по черзі виголошують по одній репліці з усіх представлених історій, те, що кожного з них найбільш торкнулося. Ця остання замальовка – своєрідний зворотній зв'язок. Тим самим у перформансі ставилася крапка, і всі уявлення набували закінченої форми [23].

Завершення заняття. Обговорення вражень. Зміна карток на дереві.

Зміст зворотнього зв'язку студентів: заняття виявилось дуже емоційним, насиченим та цікавим. Для багатьох це був перший досвід акторської гри. Розповідь, слухання та програвання історій, за словами учасників, допомогали розібратися у власній ситуації, краще розуміти інших та відчувати себе на їхньому місці, збагативши досвід у подоланні фрустраційних ситуацій або зміни ставлення до них.

Заняття № 8. «Конфлікт. Формули конфлікту. Шляхи розв'язання конфлікту. Правове регулювання різних конфліктних ситуацій.»

Мета полягала у тому, щоб розвивати в учасників навички аналізу міжсуб'єктної взаємодії на основі пошуку варіантів розв'язання конфліктних ситуацій.

Шеррінг.

Вправа 1. «Усмішка по колу».

Мета: зняти поганий настрій та створити в групі доброзичливу атмосферу.

Всі учасники ставали в коло, брались за руки і передавали усмішку по колу – кожний учасник повертався до свого сусіда і з посмішкою бажав йому чогось приємного.

Вправа 2. Структурована дискусія.

Мета: визначити основні поняття з проблеми конфліктів.

Учасникам пропонувалось обговорити такі питання:

1. Що таке конфлікт?
2. Природа й джерела конфліктів.
3. Причини соціальних конфліктів.
4. Учасники конфлікту.
5. Що таке конфліктогени? Формули конфлікту.
6. Міжособистісні конфлікти у сучасному середовищі.

Вправа 3. Діагностика схильності до конфліктної поведінки.

Мета: виявити схильність особи до того чи іншого засобу регулювання конфлікту.

Матеріали: питання методики з інструкцією, бланки відповідей, кулькові ручки.

Для виявлення схильності особистості до конфліктної поведінки, певного засобу вирішення конфлікту, ми пропонували пройти тест за «Методикою діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса» в адаптації Н.В. Гришиної.

Після визначення результатів обговорювались визначені типи вирішення конфлікту, їхні змістовні характеристики, позитивні та негативні аспекти.

Вправа 4. «Формули вирішення конфлікту»

Мета: визначити типи конфліктів у конкретних ситуаціях та знаходити способи їх вирішення.

Учасники розподілялися на чотири підгрупи. Їм пропонувалися задачі з конкретними конфліктними ситуаціями. Вони повинні були розв'язати ці задачі, визначивши формулу вирішення конфлікту в кожній із них [39, с. 48–51]. Кожна підгрупа представляла результати своєї співпраці над завданням.

Вправа 5. «Що нас об'єднує?»

Мета: завершення заняття, закріплення встановлених взаємин між учасниками тренінгу сприяє почуттю єдності.

Матеріали: м'ячик.

«Закінчився наш навчальний день. Ми всі добре попрацювали, краще пізнали одне одного. Погляньте на нашу групу. Скільки в нас спільного? Що поєднує нас всіх і кожного з нас з іншими? Той, в кого в руках опиниться м'яч, повинен обрати будь-кого з групи (крім того, від кого він отримав м'яч), кину-

ти йому його та сказати: «Нас з тобою поєднує ...» і назвати ту ознаку, яка може бути спільною для них. Той, хто отримав м'яч, якщо він згоден з висловлюванням, повинен відповісти: «Чудово!». У протилежному випадку: «Я подумаю». Тепер він повинен кинути м'яч іншому учаснику групи з такою ж фразою.

Коментар: тренер сам починає розминку та стежить, щоб кожен взяв в ній участь [160, с. 182].

Завершення заняття, зміна карток на дереві.

Зміст зворотнього зв'язку студентів: заняття для учасників виявилось пізнавальним, студенти мали змогу дізнатися про різні засоби вирішення конфліктів. Частина учасників відмітили, що деякі засоби вирішення конфлікту були раніше для них невідомими або неприйнятними, тому їм важко застосовувати їх у повсякденному житті. Для деяких учасників стало несподіванкою те, що конфлікти мають і свої позитивні риси.

Методичні матеріали для заняття № 8

Соціальні конфлікти – це особлива форма протистояння громадян владі, зумовлене придушенням інтересів громадян, а також порушенням їхніх прав та гарантій у соціальній сфері.

Міжособистісний конфлікт – окремий випадок взаємодії людей у процесі їхнього спілкування ті спільної діяльності. Найбільш очевидні вияви міжособистісних конфліктів – через взаємні звинувачення, суперечки, нападки та захист. Міжособистісний конфлікт – це один з найпоширеніших типів конфлікту. Він найчастіше виявляється в боротьбі керівників за ресурси, капітал або робочу силу, час викорисання або схвалення проекту. Міжособистісний конфлікт може також виявитися у зіткненні різних типів характеру, темпераменту.

Психологічні або внутрішньоособистісні конфлікти є зіткненням усередині особистості рівних за силою, але протилежно спрямованих мотивів, потреб, інтересів. Особливістю цього виду конфлікту є **вибір** між бажанням і можливостями, між необхідністю виконувати і дотриманням необхідних норм.

Прикладами є конфлікти «плюс – плюс», «плюс – мінус», «мінус – мінус». Наведемо приклад конфлікту вибору «мінус – мінус»: у Вас є домовленість на ремонт квартири, а в цей час у вас ламається машина. На вибір правильного рішення у разі психологічного конфлікту людина може витратити багато сил і часу, різко зростає емоційна напруга, може виникнути стрес, а перед ухваленням рішення поведінка особистості може стати неконтрольованою.

Конфлікти «плюс-плюс» припускають вибір одного з двох сприятливих варіантів; наприклад, куди поїхати відпочивати або

що купити (машину якої марки). Слід зазначити, що хоча вибір передбачає два сприятливі варіанти, сама необхідність вибору може бути настільки складною і болісною, супроводжуватися такими стресовими ситуаціями, що ці конфлікти розглядаються окремо.

Конфлікти «плюс-мінус» – це конфлікти притягнення і відштовхування, ухвалення рішення, коли кожний з варіантів містить і позитивні, і негативні наслідки, а обрати потрібно один з урахуванням вирішення загальної задачі.

Причини конфліктів розкривають джерела їх виникнення і визначають динаміку протікання.

Причини конфлікту – це явища, події, факти, ситуації, які передують конфлікту і за певних умов діяльності суб'єктів соціальної взаємодії викликають його.

Серед величезної кількості причин конфліктів перш за все виділимо так звані загальні причини, які відсутні так чи інакше практично у всіх конфліктах.

Соціально-політичні і економічні причини пов'язані із соціально-політичною і економічною ситуацією в країні.

Соціально-демографічні причини відображають відмінності в настановах і мотивах людей, обумовлені статтю, віком, приналежністю до етнічних груп тощо.

Соціально-психологічні причини відображають соціально-психологічні явища в соціальних групах: взаємостосунки, лідерство, групові мотиви, колективні думки, настрої тощо.

Індивідуально-психологічні причини відображають індивідуальні психологічні особливості людини (здібності, темперамент, характер, мотиви тощо).

Другу групу причин в нашій класифікації назвемо **приватними** або **окремими**. Ці причини безпосередньо пов'язані з конкретним видом конфлікту. Тут ми назвемо лише деякі з них:

- незадоволеність умовами діяльності;
- порушення службової етики;
- порушення трудового законодавства;
- обмеженість ресурсів;
- відмінності в цілях, цінностях, засобах досягнення цілей;
- незадовільні комунікації.

Причини конфліктів знаходять себе в конкретних суперечливих ситуаціях, усунення яких є необхідною умовою вирішення конфлікту.

Практичне значення формул конфліктів полягає у тому, що вони дозволяють достатньо швидко проводити аналіз багатьох конфліктів і знаходити шляхи їх вирішення. При цьому слід пам'ятати, що формули, що наводяться нижче, не можуть бути

універсальним методом оцінки і вирішення будь-яких конфліктів. У багатьох випадках вони можуть слугувати лише орієнтиром у складному і суперечливому процесі управління конфліктами.

Перша формула відображає залежність конфлікту (КФ) від конфліктогенів (КФГ).

Конфліктогени – це слова, дії (або відсутність дій), які можуть призвести до конфлікту.

Таблиця 3.5

Типи конфліктогенів

Характер конфліктогену	Форма прояву
Пряме негативне ставлення	Наказ, загроза; зауваження, критика; звинувачення, насмішка; знуцання, сарказм
Поблажливе ставлення	Принизлива утіха; принизлива похвала; докір; жартування
Хвастощі	Захоплена розповідь про свої реальні і уявні успіхи
Менторські відносини	Категоричні оцінки, думки, вислови; нав'язування своїх порад, своєї точки зору; нагадування про неприємне; моралі і повчання
Нечесність і нещирість	Приховування інформації; обман або спроба обману; маніпуляції свідомістю людини
Порушення етики	Заподіяні випадково незручності без вибачення; ігнорування партнера по спілкуванню (не привітався, не запросив сісти, не проявив уваги, продовжує займатися сторонніми справами тощо); перебивання співбесідника; перекладання відповідальності на іншу людину
Регресивна поведінка	Наївні запитання; посилення на інших при отриманні справедливого зауваження; сперечання

Механізм розвитку конфлікту за першою формулою ґрунтується на негативному сприйнятті і негативній реакції особистості, проти якої застосований конфліктоген. За відсутності волевого регулювання такої реакції вона має тенденцію розвитку за законом ескалації, тобто наростання.

Конкретніше першу формулу конфлікту схематично можна виразити таким чином:

$$\text{КФГ}_1 \rightarrow \text{КФГ}_2 \rightarrow \text{КФГ}_3 \rightarrow \dots \rightarrow \text{КФ},$$

де КФГ_1 – перший конфліктоген; КФГ_2 – другий конфліктоген, у відповідь на перший; КФГ_3 – третій конфліктоген, у відповідь на другий, і т.д.

При цьому важливо мати на увазі, що $КФГ_2 > КФГ_1$, $КФГ_3 > КФГ_2$ і т. д., тобто кожен конфліктоген у відповідь є сильнішим, ніж той, на який він відповідає (Закон ескалації конфліктогенів).

Конфлікти, що виникають за першою формулою, умовно називатимемо конфліктами типу А. Слід відзначити, що за спостереженнями фахівців, 80% конфліктів виникає за вищенаведеною формулою. У зв'язку з цим слід запам'ятати два правила безконфліктної взаємодії.

Правило 1. Не вживайте конфліктогени.

Правило 2. Не відповідайте конфліктогеном на конфліктоген.

Для успішного застосування сформульованих правил важливо знати конкретні прояви конфліктогенів. У табл. 3.5 дається характеристика деяких конфліктогенів, що найчастіше зустрічаються на практиці у відносинах між людьми.

Друга формула відображає залежність конфлікту (КФ) від конфліктної ситуації (КС) та інциденту (І) і виражається таким чином:

$$КС + І = КФ$$

Таблиця 3.6

Типи конфліктних ситуацій

Характер конфліктної ситуації	Прояви
Недобросовісне виконання обов'язків	Порушення трудової дисципліни.
Незадовільний стиль управління	Помилки в підборі і розстановці кадрів. Помилки в організації контролю. Прорахунки в плануванні. Порушення етики спілкування.
Неадекватне уявлення про конкретні ситуації	Невірні оцінки, думки про дії інших суб'єктів соціальної взаємодії. Помилки у висновках щодо конкретних ситуацій.
Індивідуально-психологічні особливості особи	Порушення прийнятих у соціальній групі правил взаємостосунків. Порушення етики спілкування.
Низька професійна підготовка	Огріхи у роботі. Нездатність ухвалити адекватне рішення

Ця формула вказує на спосіб вирішення таких конфліктів, які умовно називатимемо конфліктами типу Б: усунути конфліктуючу ситуацію і вичерпати інцидент.

Третя формула відображає залежність конфлікту (КФ) від декількох конфліктних ситуацій (КС). Її можна виразити таким чином:

$$KC_1 + KC_2 + \dots + KC_n = KФ, \text{ при цьому } n > 2$$

Словами цю формулу можна виразити так: сума двох або більше конфліктних ситуацій призводить до конфлікту.

Конфлікти, що виникають за третьою формулою, умовно називатимемо конфліктами типу В. Вирішення таких конфліктів зводиться до усунення всіх конфліктних ситуацій.

Таблиця 3.7

Міра неминучості конфлікту

Наявність конфліктної ситуації	Формула конфлікту	Міра неминучості
відсутня	явно вираженої формули немає	Випадковий
одна	$KC+I=K$	Закономірний
дві і більш	$KC_1+KC_2+KC_3+\dots+I=K$	Неминучий

Розв'язання ситуативних завдань за формулами виникнення конфлікту.

Студентам пропонуються задачі з конкретними ситуаціями. Вони повинні у груповій роботі вирішити їх, відповівши на питання – за якою формулою можливе вирішення конфлікту в кожній з них.

Варіанти рішення задач обговорюються у групі.

Задача 1

Визначте природу конфлікту (тип А, Б, В) в ситуації: керівник прийняв на роботу непідготовленого працівника, не погодивши це із заступником, у якого той в підпорядкуванні. Незабаром з'ясується нездатність прийнятого працівника виконувати свою роботу. Заступник надає керівнику доповідну записку про це. Керівник негайно знищує її.

Задача 2

Визначте природу конфлікту (тип А, Б, В) в наступній ситуації: при розподілі премії начальник не виділив її одному з підлеглих. Підстав для цього не було. На запитання підлеглого керівник не зміг пояснити причини, сказав тільки: «Це я вас вчу».

Задача 3

Визначте природу конфлікту (тип А, Б, В) в ситуації: розмовляючи з претендентом на вакантну посаду, керівник дає обіцянку надалі підвищити його на посаді. Прийнятий з натхненням приступає до роботи, проявляючи високу працездатність і сумлінність. Керівництво постійно збільшує навантаження, не

підвищуючи заробітну платню і не просуючи на кар'єрному шляху. Через деякий час працівник починає проявляти ознаки незадоволеності... Назриває конфлікт.

Задача 4

Визначте природу конфлікту (тип А, Б, В) в ситуації: начальник повідомляє підлеглого, що в наступному місяці відправляє його на курси підвищення кваліфікації. Підлеглий відмовляється, посилаючись на те, що до пенсії йому залишилося півтора роки.

Задача 5

Визначте природу конфлікту (тип А, Б, В) в ситуації: працівник, що досяг пенсійного віку, скаржиться начальнику, що майстер виживає його з роботи. Майстер присягається, що анінайменшого мотиву для цього не дає. Працівник продовжує скаржитися.

Задача 6

Визначте природу конфлікту (тип А, Б, В) в ситуації: начальник ділянки дає завдання робітнику. Той відмовляється, мотивуючи свою відмову тим, що ця робота вимагає вищого розряду і додаючи при цьому, що йому вже п'ять років не підвищують розряд.

Задача 7

Визначте природу конфлікту (тип А, Б, В) в ситуації: на нараді один з підлеглих, не витримавши натиску керівника, в напівжартівливій формі звернув на цей натиск увагу. Керівник не знайшов, що сказати, але після цього випадку став діяти ще жорсткіше, особливо відносно «жартівника».

Заняття № 9. «Впевнена поведінка при захисті прав людини»

Мета: допомогти набути навичок впевненої поведінки.

Шеррінг.

Вправа 1. «Пустити коріння».

Мета: допомогти відчувати опору та безпеку.

1. Кожному учаснику були потрібні два партнера. У трійках один з учасників становиться між двома іншими – повністю прямо, руки уздовж корпусу, кулаки стиснуті.

2. Партнери підставляли під кулаки того, хто стоїть посередині, складені долоні і намагалися відірвати його від землі. Перша ж спроба була успішною. Вони подавали сигнал групі: «Готово, підняли!» та ставили учасника на підлогу.

3. Потім кожному з тих, хто стояв посередині, говорилися такі слова: «Зараз ти зможеш здивувати своїх партнерів, ти маєш пустити коріння у підлогу. Закрий очі і уяви собі, що твої ноги мають коріння, які глибоко йдуть у землю. Намагайся дихати глибше і уяви, що з кожним подихом ти всмоктуюєш та пропускаєш через себе енергію неба. Вона протікає через твоє тіло і уходить у землю під тобою. Відчуй, як з кожним подихом ти стаєш більш спокійним

і важким, проникаєш глибоко у землю... Коли ти відчуєш, що став зовсім тяжким і міцно пов'язаний з землею, кивнувши головою дай партнерам сигнал, що вони можуть вдруге тебе підняти».

4. Більш ніж у половині випадків учасника, що стояв в середині, не могли підняти або це було дуже важко [153, с. 177].

Вправа 2. «Права впевненої у собі людини».

Мета: досягти ресурсного стану, який би дозволяв учасникам почуватися більш впевненими у собі.

Матеріали: фліп-чарт, маркери.

1. Обговорення відмінностей впевненої та агресивної поведінки. Результати обговорення фіксуються на фліп-чарті.

2. Порівняння переконань, що сприяють виникненню почуття провини та що підтримують упевненість у собі. Лист на фліп-чарті ділиться навпіл, та зазначені права фіксуються по черзі з послідовним обговоренням за схемою:

- примірте право на себе;
- що Ви відчуваєте, отримавши таке право?
- які можливості воно дає (віднімає)?
- як це може змінити ваше ставлення до себе, вашу поведінку, взаємини, життя взагалі?

Вправа 3. Структурована дискусія.

Мета: розширити знання про діяльність правоохоронних органів.

У груповій дискусії визначаються уявлення учасників про діяльність правоохоронних органів. Ведучий роздає матеріали для ознайомлення, в яких відображені такі запитання:

1. Що таке «злочин»?
2. Які види покарання Ви знаєте?
3. Чим займаються суди?
4. Які види судочинства Ви знаєте?
5. Які функції виконує прокуратура?
6. Які функції органів внутрішніх справ?

Вправа 4. «Виглядаємо кумедно» [153, с. 179].

Мета: допомогти учасникам позбавитися страху скомпрометувати себе.

Для гри звільнювався простір від однієї стіни приміщення до іншої так, щоб кожен учасник зміг пройти хоча б 5 метрів.

Ведучий пропонував забути про красу та грацію і спробувати бути якомога більш кумедним, незграбним та гротескним. Чим яскравіше вдасться показати персонажа, тим краще. Гравцям пропонувалось пройти як:

- дзвонар з Нотер-Даму;
- малеча;

- робот;
- сільський дурень;
- модель зі світовим ім'ям;
- солдат;
- граф Дракула тощо.

Поки учасники демонстрували глибоке знання людських недоліків, особливостей та дивацтв, публіка надихала та підбадьорувала їх.

Коли одинокі проходки закінчувалися, учасники об'єднувалися у пари, потім у трійки і так починався «карнавал». У фіналі гравці нагородили себе шаленими оплесками.

Завершення заняття. Шеррінг. Зміна карток на дереві.

Зміст зворотнього зв'язку студентів: заняття дозволило стати більш сміливим, впевненим у собі, остання вправа визвала бурхливий захват. Заняття закінчилось на високому емоційному підйомі.

Методичні матеріали для заняття № 9

Права впевненої в собі людини

Порівняйте «Переконання, що підтримують почуття провини і невпевненість» і «Переконання, що підтримують упевненість».

Таблиця 3.8

Права впевненої людини

Переконання, що підтримують почуття провини і невпевненість	Переконання, що підтримують упевненість
У мене немає жодних прав	Я маю право мати права
Я не повинен робити помилок. Помилятися – соромно. Помилки – це зло, яке створює неприємності іншим	Я маю право робити помилки і бути відповідальним за них
Я повинен усім подобатись. Я завжди повинен прислухатися до думки інших	Я маю право не залежати від того, як до мене ставляться інші люди
Я повинен мати відповіді на всі запитання. Соромно чогось не знати	Я маю право сказати: «Я не знаю»
Я повинен тримати свою думку при собі. Тільки авторитети мають право висловлювати свою думку	Я маю право бути вислуханим і прийнятим всерйоз. Я маю право мати і висловлювати свої почуття і думки
Я – егоїст, якщо ставлю свої інтереси вище чийхось інших	Я маю право відповідати відмовою на прохання, не відчуваючи себе винуватим і егоїстичним

Я повинен тримати свої бажання при собі . Просити у інших – означає проявляти слабкість	Я маю право просити те, що хочу
Я повинен завжди бути впевненим і відстоювати свої права в будь-якій ситуації	Я маю право не бути напористим

Заняття № 10. Повага до загальновизнаних правил поведінки, закону. Підсумкове заняття.

Мета: підведення підсумків, налаштування на використання отриманих знань у повсякденному житті.

Ведучий зауважує, що заняття є фінальним.

Вправа 1. «Мій настрій».

Мета: включення у стан «тут і зараз», усвідомлення почуттів.

Матеріали: м'яч.

Учасники кидають м'яч один одному та говорять, в якому настрої вони зараз перебувають.

Вправа 2. Дискусія.

Вільна дискусія на тему «Повага до закону та правил поведінки», яка завершувалась інформаційним повідомленням про право та закон, їх цінність для суспільства та кожної особистості окремо. При цьому наголошувалось на важливості реалізації власних прав без порушення прав оточуючих.

Вправа 3. «Дерево страхів та очікувань»

Учасникам пропонувалось підійти до дерева та розповісти, як змінювалось їхнє ставлення до роботи у групі під час тренінгу, чи змогли вони позбавитись страхів; чи справдилися їхні очікування тощо.

Заняття завершувалось фінальним повторним анкетуванням та збором письмових відгуків про тренінг.

Методичні матеріали для заняття № 10

Загальний відгук про тренінг

П.І.Б. _____

1. Наскільки, на Вашу думку, змінився рівень Вашої правової культури?

2. Наскільки отримана під час тренінгу інформація була для Вас новою та корисною?

3. Які заняття були для Вас найбільш цікавими _____
корисними _____

4. Чи змінилось Ваше розуміння та ставлення до таких понять:

закон _____;
право _____;
обов'язок _____;
свобода _____;
норма _____;
відповідальність _____;

5. Як Ви оцінюєте власну обізнаність з основних правових процедур?

6. Чи сформувалось у Вас за результатами тренінгу бажання використовувати отриману інформацію в повсякденному житті?

---

7. Якщо «так», то як Ви плануєте нею користуватися?

8. Чи змінилась Ваша позиція по відношенню до захисту власних прав та свобод? _____

9. Чи готові Ви для цього вдатися до активних дій? _____

У цілому система занять була спрямована на те, щоб створити перцептивну базу для відповідних узагальнень, які стосуються інтернальності як особистісного утворення, що відіграє важливу роль у регулюванні правової культури у різних соціумних ситуаціях. Відгуки та результати апробації тренінгової програми наведені у наступному пункті.

3.3. Результати апробації запропонованої системи у формуючому експерименті

Апробація тренінгу передбачала кілька етапів. На першому – визначалась група бажаних взяти участь у тренінгу, спрямованому на корекцію та розвиток власної правової культури. Така група була сформована на основі наших попередніх досліджень, що виявили 25 осіб з низьким рівнем правової культури. З останніх до тренінгу залучилися 12 осіб. При цьому ми врахували також результати діагностики їхніх особистісних властивостей у двох аспектах: як вихідні дані до експерименту та як дані, на які можна спиратись в індивідуальному підході при реалізації тих чи інших вправ та завдань. Всі учасники тренінгу пройшли попереднє анкетування.

На другому етапі здійснювалась підготовка умов для проведення тренінгових занять, друкованих та допоміжних матеріалів, канцтоварів та помічників, які були асистентами.

На третьому етапі реалізувався сам тренінг з першого тиж-

ня жовтня по перший тиждень грудня. Заняття проводились по четвергах з 17.00 до 20.00.

На четвертому етапі повторно діагностувались показники прояву правової культури та окремі властивості особистості, що прямо чи опосередковано могли її детермінувати, та фінальне анкетування. Підводились підсумки порівняльного аналізу змін показників, що діагностувались, і тих механізмів, що реалізувались у корекційній системі.

Після проведення корекційної роботи з використанням відповідних завдань та вправ необхідно було отримати емпіричні данні за допомогою тих самих методик, що і на початку нашого дослідження при зборі первинних даних (шкала визначення рівня правової культури, «Когнітивна орієнтація (локус контролю)» (Дж. Роттер), «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич), опитувальник «Емоційна зрілість» (О.Я. Чебикін), 16-факторний опитувальник (Р. Кеттелл). Додатково була застосована анкета, спрямована на оцінку рівня загальної правової обізнаності, та анкета для оцінки вражень від тренінгу. З метою підтвердження значущості змін, що відбулися в учасників експериментальної групи, був застосований аналіз достовірності відмінностей за допомогою розрахунку t-критерію Ст'юдента для залежних вибірок.

Порівняльний аналіз показників, отриманих за допомогою нашої шкали для визначення рівня правової культури від учасників експериментальної групи до та після проведення тренінгу, допоміг отримати результати, представлені у таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

**Статистично достовірні розбіжності показників
правової культури експериментальної групи до та після
проведення тренінгу**

Показники правової культури		Експериментальна група (Е)			
		М	σ	p<	t
Інтегральна оцінка правової культури	до	2,72	0,27	0,05	14,3*
	після	3,87	0,22		
Експертна оцінка правової культури	до	2,61	0,59	0,05	6,1*
	після	3,70	0,26		
Самооцінка правової культури	до	2,75	0,75	0,05	7,2*
	після	3,83	0,39		

Зміни рівня правової культури, що відбулися після проходження учасниками експерименту тренінгу, були значущими. Про це свідчать результати порівняння даних констатувальних та контрольних діагностичних зрізів експериментальної групи до і після експерименту (t-критерій Стьюдента для залежних вибірок) (таблиця 3.9). Якщо на констатувальному етапі дослідження інтегральна оцінка правової культури в експериментальній групі дорівнювала 2,72, то після корекційної роботи за нашою програмою цей показник склав 3,87. Зміни є статистично значущими, оскільки $t = 14,3$.

Це означає, що відбувся перехід від рівня, де особа розуміє основні норми правової культури, але не завжди їх дотримується, до рівня, де особа володіє знаннями про норми правової культури і прагне їх дотримуватися.

Міркуючи про зміни у психологічних регуляторах правової культури в досліджуваних експериментальної групи, можемо говорити про існування певної пари протилежностей, що належать до її середнього та високого рівнів за інтегральною оцінкою, і утворюють систему із конструктів «не завжди дотримується – прагне дотримуватись».

На нашу думку, складові цієї системи можна охарактеризувати шляхом використання понять екстернальності (залежність від зовнішнього контролю) та інтернальності (внутрішнє регулювання). У цьому випадку ми отримуємо протиставлення екстерального та інтернального у системі «не завжди дотримується, тобто дотримується під впливом зовнішніх обставин за умов екстерального контролю – прагне дотримуватись завжди, оскільки існує внутрішній інтернальний контроль».

Якщо взяти до уваги зміст поняття «прагнення» (позитивна мотивація; наполегливе бажання чого-небудь домогтись) [128, с. 653], то звертає на себе увагу така його складова, як мотивація. Оскільки поняття мотиву в узагальненому виді сходить до поняття особистісного смислу, а поняття особистісного смислу – до поняття Я-концепції (рефлексивна частина особистості) і через нього – до поняття особистості у цілому, оскільки у цьому випадку можна говорити про те, що таке «новоутворення» як «прагнення дотримуватись» є, по суті справи, похідним від вирішення діалектичного протиріччя шляхом усвідомлення з доданням вербалізації при обговоренні обставин, що утворювались змістом завдань, які за своєю суттю є конкретизацією системи «умови життєдіяльності – суб'єкт життєдіяльності».

Експертна оцінка правової культури в експериментальній групі підвищилась з 2,63 до 3,70 після проведення тренінгових занять. Зміни є статистично значущими, оскільки $t = 6,1$. Самоо-

цінка правової культури експериментальної групи підвищилась порівняно з оцінкою до проведення тренінгових занять: $t = 7,2$. Середнє вибіркоче збільшилось від 2,75 до 3,83.

Проте, на нашу думку, таке збільшення та високі значення t -критерію могли відбутися не тільки за рахунок ефекту тренінгу, а й додаткових чинників. Так, експертна оцінка проводилась учасниками тренінгу, які досить тривалий час взаємодіяли у тренінговому середовищі, серед яких склались довірливі стосунки та атмосфера взаємної підтримки. Тому експертна оцінка біла значно вище оцінок, отриманих до експерименту від інших людей.

Щодо самооцінки правової культури, то заняття сприяли розширенню правових знань та надали можливість набути нових навичок спілкування та поведінки, розширити арсенал шляхів та правил взаємодії у правовому полі. Таким чином, відбулося дубльоване підвищення інтегральної оцінки рівня правової культури, що дало високе значення t -критерію.

За показниками інших методик значущих змін зафіксовано не було, що очікувалось, оскільки заняття тренінгу були спрямовані на корекцію рівня правової культури, а не на безпосередню корекцію цінностей, локусу контролю, емоційної зрілості та рис особистості. Крім того, умови, за яких могли б відбутися суттєві зміни цих досить сталих характеристик, передбачають глибоке терапевтичне втручання або проходження через важкі травми події.

Щоб перевірити більш об'єктивно ефективність тренінгу, нами було проведено анкетування до та після корекційного впливу.

За результатами анкетування до початку тренінгу всі учасники мали уявлення про основні поняття, правові процедури та установи, але знання були або поверхневими, або помилковими. Це виражалось у тому, що учасник якщо і відповідав правильно на закриті запитання анкети, але в більшості запитань пояснити, обґрунтувати або розширити відповідь не міг.

Результати перевірки базових знань показали, що учасники тренінгу почали орієнтуватися в основних правових поняттях, підвищилась обізнаність стосовно основних правових процедур, які стосувались навчання, сімейних та виробничих відносин.

Стосовно запитань, що були спрямовані на приблизну оцінку готовності або бажання дотримуватись правових нормативів, були отримані такі результати (таблиця 3.10).

За даними таблиці видно, що учасники отримали орієнтири для визначення випадків порушення прав. Про це свідчить збільшення випадків відповідей «так» на перше запитання.

Таблиця 3.10

Результати анкетування

Запитання	відповідь до початку тренінгу		відповідь після тренінгу	
	так	ні	так	ні
1. Чи стикалися Ви в своєму досвіді з випадками порушення прав?	3	9	8	4
2. Чи знаєте Ви, куди треба звертатися у випадку порушення прав?	5	7	12	0
3. Чи є у Вас досвід звертання до правоохоронних органів?	4	8	4	8
4. Чи вживаєте Ви активних заходів у разі порушення Ваших прав?	1	11	5	7

Куди звертатися у випадку порушення прав, знали лише 5 осіб, проте назвати установи змогли лише 3 особи. Після тренінгу всі учасники змогли назвати установи, куди треба звертатися у подібних випадках. Лише одна особа вказала, що вживає активних дій у разі порушення власних прав. Після тренінгу кількість осіб зростає до 5.

Результати відповіді на запитання «В яких сферах Ви дотримуетесь правових норм?» не змінилися, оскільки учасники обирали всі варіанти. Така ж ситуація спостерігалась у відповідях на запитання «Що спонукає Вас дотримуватися правових норм?». Ймовірно, відповідь на це запитання формується на основі вже сталої системи цінностей та пріоритетів. Причому для половини учасників причиною дотримування правових норм був страх покарання, а моральні принципи не обрав жоден респондент.

Відповідаючи на запитання «Коли Ви найчастіше не дотримуетесь правових норм?» після тренінгу 3 із 7 осіб, які обрали до початку тренінгу відповідь «У побутовій взаємодії (паління в недозволеному місці, викидання сміття на тротуар)», змінили свій вибір. Варіант відповіді «При соціальному схваленні оточуючих» не обрав жоден з учасників як до, так і після тренінгу. Проте більше половини учасників все ж таки обрали варіант порушення правил у разі якщо це нікому не зашкодить.

Запитання «За яких умов, на Вашу думку, можна не дотримуватися правових норм?» після тренінгу, за відгуків учасників, викликало найбільші труднощі. Якщо до тренінгу учасники досить

легко робили вибір на користь певного варіанту відповіді, причому найпопулярнішими були «в екстрених ситуаціях» (11) та «в умовах воєнного стану» (7), то після тренінгу учасникам було важко зробити вибір, а 4 учасники навіть вирішили не відповідати.

Аналіз відгуків про тренінг дозволив стверджувати, що він був успішним. Усі учасники відмітили, що рівень їхньої правової культури підвищився. Вони зазначали, що стали краще орієнтуватися у ситуаціях, що стосуються спілкування з державними установами і будуть більш уважними під час роботи з «паперами».

Всі учасники відмітили, що інформація, отримана під час тренінгу, була для них новою та корисною. Особливо вони відмічали засіб, яким вона була запропонована. «Я навіть не розуміла, що навчаюсь. А в кінці заняття виявлялось, що я багато дізналась і, несподівано для себе, навіть можу пояснити ситуацію. І що класно, то це, що я роблю це правильно!!!» (відгук однієї з учасниць після заняття, присвяченого конфліктам).

На запитання «Які заняття були для Вас цікавими/корисними» були отримані такі відповіді:

Таблиця 3.11

Результати оцінки занять учасниками тренінгу

Назва заняття	визнано корисним	визнано цікавим
Заняття 2. Закон у нашому житті	7	9
Заняття 3. Базові правові категорії та процедури	11	5
Заняття 4. Свобода та особистісні межі	11	10
Заняття 5. Розвиток саморегуляції	2	11
Заняття 6. Формування честі та гідності особистості	3	6
Заняття 7. Фрустраційні ситуації (на прикладі порушення правових процедур)	7	8
Заняття 8. Конфлікт. Формули конфлікту. Шляхи розв'язання конфлікту. Правове регулювання різних конфліктних ситуацій.	8	8

Як видно з результатів опитування, найбільш цікавими були визнанні заняття 4, 5, 7 та 8. Корисними визначені заняття 3, 4 та 8. За результатами спостереження серед вправ, які мали сильний емоційний відгук, слід відмітити: вправа «Малювання по колу»

(заняття 4), «Біг у парах» та «Гнів» (заняття 5). Досить виснажливими були вправи, які проводились методом дискусії. Проте наприкінці тренінгу учасники досить вдало засвоїли та оцінили цей тип взаємодії.

Всі учасники тренінгу відмітили зміни у розумінні та обізнаності з основних правових понять та процедур і оцінили її на високому рівні. Те, що в них сформувалось бажання використовувати отриману інформацію в повсякденному житті, відмітили 7 учасників тренінгу. 2 особи повідомили, що вони вже стикнулись із ситуаціями, коли їм довелося відстоювати свою позицію, і вони це вдало зробили. В якості шляхів потенційного використання отриманих знань учасники припускали:

- уважне поводження з паперами та документами;
- звертання до інформаційних правових джерел у разі виникнення нестандартної ситуації;
- сміливість у захисті власної позиції;
- обережність при укладанні договорів;
- свідоме вивчення посадових інструкцій та вимог до умов оплати праці;
- у вирішенні конфліктів.

Більшість учасників повідомили про зміни у ставленні до захисту власних прав та свобод. Проте одна особа не змогла подолати власні стереотипи та залишилась при думці, що «захищені права – це з області фантастики» (це при тому, що вона не змогла навести конкретні приклади, коли її права були порушені). Про необхідність дотримання та активного захисту прав людини повідомили всі учасники тренінгу, але лише дві особи зазначили, що готові вдатися до активних дій.

Таким чином, у результаті тренінгу учасники отримали можливість підвищити власну правову грамотність, усвідомити власні психологічні межі та границі власного правового поля, ознайомились з елементами саморегуляції, отримали знання щодо розпізнавання конфліктних ситуацій та шляхів їх вирішення, отримали досвід упевненої поведінки у вирішенні фрустраційних ситуацій.

ВИСНОВКИ

1. Показано, що психологічні аспекти прояву правової культури, незважаючи на високу як теоретичну, так і практичну значущість, переважно аналізуються на рівні посилення актуальності проблеми та розгляду різних, суто юридичних аспектів. Теоретично доведено, що правова культура є важливою складовою у структурі особистості, яка розвивається. Уточнено розуміння правової культури як системного явища, сукупності правових знань, правосвідомості та правомірної діяльності, що є результатом усвідомлення засвоених особистістю соціально-правових норм та знаходить вияв у моральних цінностях, настановах та саморегуляції поведінки.

2. Сформульовано основні концептуальні підходи до пізнання психологічних характеристик правової культури особистості, де провідними є теоретико-методологічні уявлення про свідомість особистості та принципи системного підходу до аналізу її детермінант.

3. Уточнено психологічну характеристику юнацького віку за рахунок певних новоутворень, що відображають такі властивості особистості як психологічна та соціальна зрілість, система цінностей, система імперативів, самосвідомість та правосвідомість, рівень інтелекту особистості тощо. Доповнено уявлення про психологічні характеристики сучасного юнацтва на рівні зрушення у його свідомості цінностей з духовних на матеріальні, ігнорування моральних принципів з опорою на прагматизм у досягненні поставлених цілей та завдань.

4. Визначено та побудовано систему комплексного дослідження психологічних характеристик правової культури в юнацькому віці, що дозволяє діагностувати та кількісно оцінювати прояви правової культури та її особистісні детермінанти.

5. Встановлено, що в юнацькому віці високий рівень правової культури притаманний 26%, середній – 60% та низький – 14%, що дає підставу стверджувати про домінування позитивного рівня прояву правової культури у молоді.

На основі результатів даних статистично достовірних відмінностей встановлено, що існує різниця між середнім та високим рівнями правової культури за показниками екстраемпатії, цінностей цікавої роботи, чуйності, відкритості, емоційної стабільності, безпечності; високим і низьким – екстраекспресивності, цінностей активного життя, відповідальності, дисциплінованості,

раціоналізму, чуйності, відкритості; середнім та низьким – цінностях активного життя та спокою в країні, світі, життєрадісності, дисциплінованості, освіти.

6. За допомогою кількісного та якісного аналізів встановлено, що показники правової культури пов'язані з певним комплексом властивостей особистості, серед яких виявлені ті, що здійснюють детермінуючий вплив на правову культуру в юнацькому віці: у юнаків це самоконтроль, старанність, у дівчат – товариськість, підозрілість. Високий рівень розвитку правової культури серед досліджуваних мають більше особи жіночої статі порівняно із чоловіками. Останнє зумовлене більш вираженою агресивністю, домінантністю у чоловіків та доброзичливістю, контактністю – в осіб жіночої статі.

Встановлено, що вказані комплекси та провідні якості певною мірою різняться залежно від року навчання. Студентам першого курсу притаманні екстраекспресивність, сумлінність, старанне виконання як цінність, а студентам останнього року навчання – сумлінність, розвинуте мислення та такі цінності, як сміливість у відстоюванні своєї думки, дисциплінованість.

7. Показано, що зазначені комплекси мають свою специфіку ще залежно від рівня правової культури. Зокрема, у студентів з високим рівнем правової культури виокремлені такі риси особистості, як інтернальність, мрійливість, середнім рівнем правової культури – інтроємпатія та сумлінність, з низьким рівнем – щасливе сімейне життя, раціоналізм.

8. Поглиблене дослідження результатів дозволило виділити шість умовних психологічних портретів особистості з різним рівнем правової культури: раціонально-вимогливий, безтурботно-щасливий, відповідально-чесний, сумлінно-обов'язковий, врівноважено-справедливий, ідеалістично-впевнений.

9. Побудовано цілеспрямовану систему психологічної корекції правової культури, що охоплює самодіагностичну частину, просвітницьку та корекційно-формувальну, яка може бути реалізована у системі освітньо-професійної підготовки студентів. Апробація запропонованої системи в психолого-педагогічному корекційному експерименті засвідчила перспективність її використання в навчально-професійній підготовці студентів. Показано, що найбільш вагомими змінами у правовій культурі відбувся завдяки заняттям: «Базові правові категорії та процедури», «Свобода та особистісні границі», «Конфлікт. Формули конфлікту. Шляхи розв'язання конфлікту. Правове регулювання різних конфліктних ситуацій», «Закон у нашому житті», «Фрустраційні ситуації (на прикладі порушення правових процедур)».

Виконана робота сприяла також формуванню низки нових актуальних дослідницьких завдань на перспективу із поглиблення пізнання психологічних характеристик правової культури: у представників підліткового та молодшого шкільного віку; розкриттю зовнішніх та внутрішніх факторів, що є причиною недотримання правил поведінки; впливу глобальних інформаційних засобів на моральну та правову свідомість особистості, яка розвивається.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Аксиология. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: slovari.yandex.ru
3. Алексеев С.С. Право и правовая система / С.С. Алексеев // Правоведение. – 1980. – № 1. – С. 59–60.
4. Андрущенко Т.В. Освіта України в системі цінностей «роzkолотого світу» / Т.В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2009. – № 3. – С. 31–37.
5. Анохин П.К. Избранные труды. Философские аспекты теории функциональной системы / П.К. Анохин. – М.: Наука, 1978. – 400 с.
6. Анцыферова Л.И. Методологические проблемы психологии развития / Л.И. Анцыферова // Принцип развития в психологии / под ред. Л.И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1978. – С. 3–20.
7. Асоян Ю. Открытие идеи культуры (Опыт русской культурологии середины XIX – начала XX веков) / Ю. Асоян, А. Малафеев. – М.: ОГИ, 2001. – 344 с.
8. Балл Г.О. Категорія культури: психолого-педагогічний аспект / Г.О. Балл // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 2. – С. 1–3.
9. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений: пер. с англ / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.
10. Безсмертний А.В. Взаємозв'язок політичної, світоглядної, моральної та правової культури / А.В. Безсмертний // Наукові праці МАУП, 2010.- вип.2(25). – С. 147–153.
11. Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания: материя и память / А. Бергсон. – М.: Московский клуб, 1992. – 325 с.
12. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003 Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук.-метод. видання. – 280 с.
13. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003 Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади: навч.-метод. видання. – 344 с.
14. Библер В.С. Нравственность. Культура. Современность / В.С. Библер. – М.: Знание, 1990. – 64 с.
15. Бобнева Н.И. Социальные нормы и регуляция поведения / Н.И. Бобнева. – М.: Наука, 1978. – 311 с.

16. Бойко Д.М. Психологічні умови формування правової культури старшокласників: автореф. дис. ... кандидата психологічних наук / Дмитро Миколайович Бойко. – К., 2005. – 21 с.

17. Борисова Ю.В. Традиціоналістські та модерністські цінності в структурі молодіжної ціннісної свідомості: соціологічний аналіз: автореф. дис. ... кандидата соціологічних наук / Ю.В. Борисова. – Харків, 2001. – 19 с.

18. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанти розвитку та саморозвитку особистості / М.Й. Боришевський // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі: Матеріали методологічного семінару АПН України 19 березня 2008 року. – К.: ВІЦ «Місто», 2008. – С. 55–63.

19. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система / С.С. Бубнова // Психологический журнал. – 1999. – Т.20, №5. – С. 38–44.

20. Буева Л.П. Духовность и проблемы нравственной культуры / Л.П. Буева // Вопросы философии. – 1996. – № 12. – С. 3–9.

21. Быстрова А.Н. Миркультуры (Основы культурологии) / А.Н. Быстрова. – М.: Изд. Федора Конюхова; Новосибирск: ЮКЭА, 2002 – 712 с.

22. Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода) / Е.К. Быстрицкий, В.П. Козловский, С.В. Пролеев и др. – К.: Наукова думка, 1992. – 175 с.

23. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники / И.В. Вачков. – М., 2000. – 224 с.

24. Вачков И.В. Нужна ли практическому психологу методология? / И.В. Вачков // Труды Ярославского методологического семинара «Методология психологии». – Ярославль: МАПН, 2003. – С. 72–79.

25. Велитченко Л.К. Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу: монографія / Л.К. Велитченко. – О.: ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.

26. Відмиш Л.І. Моральне виховання в загальноосвітньому навчальному закладі / Л.І. Відмиш // Виховна робота в школі. – 2010. – № 10 (71). – С. 24–26.

27. Воробьева Н.П. Моральные ценности, сознание и общение в парадигме современного образования / Н.П. Воробьева, А.И. Ореховский // Философия образования. – 2010. – № 4 (33). – С. 182–191.

28. Выжлецов Г.П. Аксиология культуры / Г.П. Выжлецов. – СПб.: СПбГУ., 1996. – 152 с.

29. Высоких Ю.В. К вопросу о первоисточниках правосознания / Ю.В. Высоких // Социум и власть. – 2007. – № 1(13). – С. 58–60.

30. Гавриш Е.М. Формирование правовой культуры школьников как важный элемент гражданского образования и воспитания / Е.М. Гавриш // Акмеология. – 2011. – № 3. – С.115–119.

31. Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні: автореф. дис. ... кандидата юридичних наук / А.В. Грищенко // – К., 2003. – 18 с.

32. Гуляихин В.Н. Правовая культура как объект научного исследования: методологические подходы, структура и критерии оценки / В.Н. Гуляихин // Вопросы права и политики. – 2013. – № 4. – С. 135–158.

33. Давыдов Ю.Н. Аксиология / Ю.Н. Давыдов // Российская социологическая энциклопедия. – М.: Норма Инфра, 1998. – С. 5–7.

34. Дмитриенко Ю.М. Национальная идея в контексте духовного обновления Украины (к проблеме генезиса постсоветского правосознания) / Ю.М. Дмитриенко // Научно-теоретические достижения Слободской Украины: философия, религия, культура. Сборник научных статей.-Х.:Курсор,1999.- С. 35–41.

35. Долгова А.И. Правовое воспитание молодежи / А.И. Долгова. – М., 1979. – 179 с.

36. Дубровский В.Ф. Педагогические условия формирования правовой культуры старшеклассников : автореф. дис. ... на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук / В.Ф. Дубровский. – К., 1997. – 16 с.

37. Дьоміна О.С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного суспільства: автореф. дис... на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / О.С. Дьоміна. – К., 2007. – 33 с.

38. Евтихов О.В. Практика психологического тренинга / О.В. Евтихов. – СПб.: Издательство «Речь», 2007. – 256 с.

39. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии / С.М. Емельянов. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.

40. Ермолаева С.А. Учет культурного архетипа и ментальности при формировании правовых и нравственных ориентаций подростков / С.А. Ермолаева // Мир психологии, 2007. – № 4. – С. 109–116.

41. Ефимов Ю.И. Человеческий фактор и культура / Ю.И. Ефимов, Игорь Александрович Громов. – Ленинград: Наука, 1989. – 190 с.

42. Жигулин А.А. Правовая культура студентов как социальный феномен / А.А. Жигулин // Психология, социология и педагогика. – Март, 2012 [Электронный ресурс]. URL: <http://psychology.snauka.ru/2012/03/247>

43. Зелюк В.В. Особистість в освіті: парадигми культури: монографія / В.В. Зелюк, Володимир Федорович Моргун, Тетяна Анатоліївна Устименко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 212 с.

44. Зубок Ю.А. О формировании правовой культуры молодежи в России и Беларуси /Ю.А. Чупров, Ю.А. Зубок // Социологическое исследование. – 2006. – №6. – С. 71–77.

45. Иванов В.П. Культура и развитие человека: очерк философско-методологической проблемы / В.П. Иванов. – К.: Наукова думка, 1989. – 319 с.
46. Ивойлов И.В. Управление правовой социализацией молодежи / И.В. Ивойлов // Право и образование. – 2003. – №5. – С. 113–123.
47. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с.
48. Карась А.Г. Співвідношення понять «цінність права» і «правова культура» / А.Г. Карась // Держава і право. – 2011. – Вип. 52. – С. 86–92.
49. Кармин А.С. Культура социальных отношений / А.С. Кармин. – СПб.: Лань, 2000. – 128 с.
50. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 511 с.
51. Качур О. Психологія правової освіти / О. Качур // Психолог. – 2012. – № 6. – С. 6–14.
52. Ковалева И.В. Ценности правовой культуры в представлениях российского общества конца XIX – начала XX веков. / И.В. Ковалева. – Великий Новгород: НовГУ, 2002. – 160 с
53. Коваленко І.П. Професійна складова формування правової культури майбутніх фахівців бібліотечно-інформаційної сфери / І.П. Коваленко // Вісн. Кн. палати. – 2007. – №3. – С. 31–34.
54. Когнитивная психотерапия расстройств личности / Под ред. А. Бека и А. Фримена. СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
55. Колосова О.В. Психолого-педагогічний аспект формування основ правової культури дошкільників / О.В. Колосова // Актуальні проблеми психолого-педагогічного та соціального супроводу дитини на ранніх етапах соціалізації. Гуманізація навчально-виховного процесу. Спецвипуск 4. Частина 1. – Слов'янськ, 2010. – С. 154–162.
56. Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М.: Изд-во политической литературы, 1984. – 333 с.
57. Концепція громадянського виховання. Міністерство освіти і науки України // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 2000. – № 22. – С. 7–20.
58. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии / Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов. – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
59. Корнієнко О.М. Національні цінності особистості: сутність та особливості формування: автореф. дис. ... кандидата філософських наук / О.М. Корнієнко. – К., 1998. – 20 с.
60. Костенко А.Н. Культура и закон – в противодействии злу / А.Н. Костенко. – К.: Атика, 2008. – 352 с.
61. Крайг Д. Психология развития. 9-е изд. / Д. Крайг, Д. Бокум. – СПб.: Питер, 2005 - 940 с.

62. Кремень В.Г. Смисл і цінності в системі гуманітарного знання / В.Г. Кремень // Рідна школа. – 2009. – №8-9 (956-957). – С. 3–5.
63. Кулагина И.Ю. Возрастная психология: полный жизненный цикл развития человека: учеб. пособие для студ. высших учебных заведений / И.Ю. Кулагина, В.Н. Коллюцкий. – М.: ТЦ Сфера, при участии «Юрайт», 2002. – 464 с.
64. Культурология / под науч. ред. Г.В. Драча. – Ростов н/Дону: Феникс, 2002. – 608 с.
65. Кульчицкая Е.И. Внутренний судья / Е.И. Кульчицкая. – К: Политиздат Украины, 1987. – 104 с.
66. Левикова С.И. Молодежная субкультура / С.И. Левикова. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 608 с.
67. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
68. Леонтьев А.Н. Современная психология / Под ред. А.В. Запорожца, В.П. Зинченко, О.В. Овчинниковой, О.К. Тихомирова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 288 с.
69. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций: учеб. пособие для студ. высших учеб. заведений / А.В. Либин. – М.: Смысл; Академия, 2004. – 527 с.
70. Лойко О.Т. Молодежная субкультура в поисках идентичности / О.Т. Лойко, Е.А. Лексина // Философия образования. – 2010. – № 4. – С. 155–160.
71. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
72. Ломов Б.Ф. Системность в психологии: Избранные психологические труды / Б.Ф. Ломов // И. о. Моск. психолого-социал. ин-т; под ред. Барабанщиков В.А. и др. – М.: Москов. психолого-социальный ин-т; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. – 424 с.
73. Ломов Б.Ф. О системном подходе в психологии / Б.Ф. Ломов // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 31–45.
74. Луков В.А. Особенности молодежных субкультур в России / В.А. Луков // Социс. – 2002. – № 10. – С. 79–88.
75. Мазилев В.А. Методология психологической науки / В.А. Мазилев. – Ярославль: МАПН, 2003. – 198 с.
76. Макаревич М.А. Ценность // Российская социологическая энциклопедия. – М.: Норма Инфра, 1998. – С. 609–610.
77. Максименко С.Д. Психологія особистості: Підручник / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча. – К.: ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
78. Малахов В.А. Культура и человеческая ценность / В.А. Малахов. – К.: Наукова думка, 1984. – 119 с.

79. Матвеева Л.Л. Культурологія: курс лекцій: навч. посібник / Л.Л. Матвеева. – К.: Либідь, 2005. – 512 с.

80. Матюшина М.Д. Формирование критического нравственного сознания как важнейшая цель современного образования / М.Д. Матюшина // *Философия образования*. – 2010. – № 4 (33). – С. 167–175.

81. Мацумото Д. Психология и культура / Д. Мацумото. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 416 с.

82. Мелех Л.В. Правова культура правозастосувача як фактор зміцнення законності – мета побудови держави / Л.В. Мелех // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2007. – № 1. – С. 338–347.

83. Методика правового воспитания учащихся: учебное пособие / под ред. А.В. Мицкевича, В.М. Обухова. – М.: Просвещение, 1982. – 223 с.

84. Міхно О.О. Теорія і методика формування інтелектуальної культури майбутніх правоохоронців у вищих закладах освіти МВС України / О.О. Міхно - Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. – 234 с.

85. Молчанов А.А. Правовая культура в социальной жизни: вопросы методологии / А.А. Молчанов // *Правоведение*. – 1991. – № 1. – С. 63–73.

86. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов / В.С. Мухина – М.: Издательский центр «Академия», 1998. – 456 с.

87. Назаренко Є.В. До питання про поняття правової культури / Є.В. Назаренко // *Правова культура і підприємництво: збірник наукових праць*. – Д.: Донецький інститут підприємництва, 1999. – С. 17–21.

88. Назаренко Е.В. Формирование развитого социалистического правосознания – основная цель правового воспитания / Е.В. Назаренко // *Проблемы правоведения*. – 1977. – Вып. 36. – С. 21–29.

89. Наливайко Н.В. Философия образования в онтологических и аксиологических аспектах / Н.В. Наливайко // *Философия образования*. 2003. – № 7. – С. 26–35.

90. Наливайко Н.В., О взаимодействии онтологии и аксиологии в воспитании: через развитие к социализации образования / Н.В. Наливайко, Т.С. Косенко, А.В. Наливайко // *Философия образования*. – 2009. – № 4 (29). – С. 17–24.

91. Никитин А.Ф. Что такое правовая культура? / А.Ф. Никитин – М.: Просвещение, 1988. – 112 с.

92. Никитина О.А. Технология формирования правовой культуры студентов // *Тезисы Российской научно-методической конференции*/О.А. Никитина. – Рязань: РГПУ им. Есенина, 2005. – 360 с.

93. Николаева Л.Н. Формирование правовой культуры студентов : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Л.Н. Николаева. – Смоленск, 2005 24 с.

94. Общая психология. Словарь / Под ред.. А.В. Петровского // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / Ред.-сост. Л.А. Карпенко. Под. общей редакцией А.В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2005. – 251 с.

95. Омельченко Е.Л. Молодежные культуры и субкультуры / Е.Л. Омельченко. – М., 2000. – 200 с.

96. Осика І.В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.В. Осика. – К. : Б.в., 2004 . – 20 с.

97. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.-метод. посібник / В.М. Оржеховська. – К.: ВІАН, 1996. – 352 с.

98. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов /А.А. Осипова. – М.: ТЦ «Сфера», 2000. – 512 с.

99. Павелко И.И. Гуманистическая направленность общения как условие преодоления агрессивных тенденций у подростков: автор. дис ... канд. псих. наук: 19.00.07 / И.И. Павелко. – Одесса, 2007 . – 20 с.

100. Певцова Е.А. Формирование правового сознания школьной молодежи: состояние, проблемы и перспективы / Е.А. Певцова // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 28–36.

101. Пелех Ю. Цінності і смисл як інтерпретація педагогічного суцього / Ю. Пелех //Вища освіта України № 3, 2009, С. 21–30.

102. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий: учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования / К.К. Платонов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1984. – 174 с.

103. Подберезський М.К. Правова культура майбутнього вчителя: Монографія / М.К. Подберезський. – Х.: Основа, 1997. – 220 с.

104. Потапчук Л.В. Психологічні особливості ціннісного становлення особистості людини до природи / Л.В. Потапчук // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць. Т. 7. Екологічна психологія. Вип. 21 // За ред. С.Д. Максименка. – Київ: Ін-т психології імені Г.С. Костюка АПН України, 2009. – С. 192–196.

105. Правознавство: Підручник / Демський С.Е., Ковальський В.С., Колодій А.М та інші / За ред. В.В. Копейчикова. – 5-е вид., перероб. та доп. - К: Юрінком Інтер, 2002. – 736 с.

106. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие /Редактор-составитель Д.Я. Райгородский. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.

107. Психология самосознания: хрестоматия. / [сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672 с.
108. Психология: словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
109. Психологічна енциклопедія / автор-упоряд. О.М. Степанов. – К.: «Академвидав», 2006. – 424 с.
110. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 656 с.
111. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: наук.-метод. Посіб. / В.В. Рибалка; НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих; Ін-т обдарованої дитини; МОН України, Укр. Наук.-метод. Центр практик. Психології і соц. роботи. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», - 2010. – 382 с.
112. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці / В.В. Рибалка. – О.: Букаев Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
113. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учеб. пособие: В 2 кн. / Е.И. Рогов - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения. – 480 с.
114. Ромашов Р.А. Правовая культура молодежи и правовой нигилизм в молодежной среде / Р.А. Ромашов // История государства и права. – 2006. – № 2. – С. 2–8.
115. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сост., авторы комментариев и послесловия А.В. Брушлинский, К.А. Абульханова-Славская / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
116. Рувинский Л.И. Нравственное воспитание личности / Л.И. Рувинский. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 184 с.
117. Румянцева Н.Л. Содержание образования и общечеловеческие социокультурные ценности / Н.Л. Румянцева // Философия образования. – 2010. – №3. – С. 146–155.
118. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы / А.А. Ручка. – К.: Наукова думка, 1976. – 151 с.
119. Рыбаченко А.А. Формирование правовой культуры старшеклассников профильных классов: автореферат дис.... кандидата педагогических наук: 13.00.01 / А.А. Рыбаченко. – Брян. гос. пед. ун-т им. И.Г. Петровского, 2006.- 23 с.
120. Рябенко М.І. Актуальна правова поведінка як компонент правової культури особистості студента / М.І. Рябенко // Науковий вісник. – 2004. – Вип. 8-9. – С. 91–97.
121. Савин В.Н. Правовая культура студентов в современных условиях: социологический анализ : автореф. дис. ... канд. социол. наук / В.Н. Савин; ГОУ ВПО «Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького». - Екатеринбург, 2011. – 22 с.

122. Савчин М.В. Вікова психологія: навч. посіб / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К.: Академвидав, 2006. – 360 с.
123. Сальников В.П. Правовая культура общества: понятие, структура. Вопросы теории государства и права/ В.П. Сальников. – //Межвузовский научный сборник. – Вып. 7. – Саратов: Саратовский университет, 1986. – С. 35–47.
124. Седа Я. Правовая культура личности: процесс формирования/ Ю. Седа // Новый коллегіум. – 2008. – № 5. – С. 8–14.
125. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник / О.Ф. Скакун. - Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. - 524 с.
126. Сливка С.С. Юридична деонтологія: підручник/ С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2001. – 304 с.
127. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школьная пресса, 2000. – 421 с.
128. Словарь практического психолога /Сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.
129. Смирнов Л.М. Уровень ценности в структуре личности / Л.М. Смирнов // Мир психологии. – 2007. – №4. – С. 220–230.
130. Смоленский М.Б. Правовая культура: опыт социокультурного анализа: монография / М.Б. Смоленский.— Ростов-на-Дону Изд. СКНЦ ВШ. 2002. – 224 с.
131. Современная психология: Справочное руководство.- М.: ИНФРА-М, 1999. – 688 с.
132. Сокол Л.М. Моральний вибір як умова становлення самосвідомості особистості підлітка: автореф. дис... кандидата психологічних наук / Л.М. Сокол. – К., 2006. – 22 с.
133. Соколов Н.Я. О понятии правовой культуры / Н.Я. Соколов //Lex russica: научн. труды МГЮА. 2004. – № 2. – С. 381–394.
134. Соломенко Л.Д. Формирование правовой культуры учащихся / Л.Д. Соломенко // Практика административной работы в школе. – 2003. – № 3. – С. 54–58.
135. Социальная психология. Словарь / Под ред.. М.Ю. Кондратьева // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / Ред.-сост. Л.А. Карпенко. Под. общей редакцией А.В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 176 с.
136. Староверова И.В. Правосознание и правоведение молодежи / И.В. Староверова // Наука. Культура. Общество. – 2006. –№7. – С. 127 – 133.
137. Тайлор Э. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
138. Твердохліб Л.В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу: Монографія / Л.В. Твердохліб. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. – 262 с.

139. Теорія держави і права: навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / О.О. Тихомиров, М.М. Мікуліна, Ю.А. Іванов та ін.; за заг. ред. Л.М. Стрельбицької. – Київ: Кондор-Видавництво, 2016. – 332 с.
140. Титаренко А.И. Структуры нравственного сознания: опыт этико- философского исследования / А.И. Титаренко. – М. : Мысль, 1974. – 277 с.
141. Тихомиров Ю.А. Правовая сфера общества и правовая система \ Ю.А. Тихомиров // Журнал российского права. – 1998. – № 4-5. – С. 8–9.
142. Ткачова Н.А. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Н.А. Ткачова – Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. - К., 2002. – 565 с.
143. Токарев С.А. История зарубежной этнографии / С.А. Токарев. – М.: Высшая школа, 1978. – 352 с.
144. Требін М. Місце та роль правового виховання в процесі формування правової культури громадян України / М. Требін // Освіта і управління. – 2010. – № 2 3. – С. 92–107.
145. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры / В.П. Тугаринов. – Л., 1960. – 320 с.
146. Турысжанова Р.К. Ценностно-целевые приоритеты воспитания-образования / Р.К. Турысжанова // Философия образования. – 2010. – №4. – С. 17–206.
147. Угринович Д.М. Очерки методологии познания социальных явлений / Д.М. Угринович, О.В. Лармин, А.К. Уледов – М.: Мысль, 1970. – 344 с.
148. Уколова Л.И. Формирование духовной культуры молодого поколения / Л.И. Уколова // Искусство и образование. – 2008. – № 2. – С. 62–68.
149. Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания / И.Е. Фарбер. – М.: Юридическая литература, 1963. – 205 с.
150. Федченко И.Н. Правовая культура школьников: сущность и структура / И.Н. Федченко // Педагогическое образование и наука. – 2007. – №1. – С. 22–24.
151. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, Н.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
152. Фирсов Г.А. Правовая культура студентов как целевая установка правовой подготовки / Г.А. Фирсов // Среднее профессиональное образование. – 2000. – № 11. – С. 26–27.
153. Фопель К. Сплоченность и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения / К. Фопель. Пер. с нем. – М.: Генезис, 2006. – 336 с.

154. Фурман А.В. Идея професійного методологування: Монографія/А.В. Фурман.–Ялта–Тернопіль:Економічнадумка,2008.–205с.
155. Фурман А.В. Сфера психології у вітакультурному парадигмальному обгрунтуванні / А.В. Фурман // Освіта і управління. – 2007. – № 2. – С. 50–56.
156. Цінності, моральні цінності, ціннісні орієнтації: Діагностичні методики. Методичні рекомендації /Укладач Р.В. Костенко. – О.: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2005. – 64 с.
157. Чебыкин А.Я. Диагностика социально-психологических особенностей эмоциональной сферы личности / А.Я. Чебыкин //Эмоциональная регуляция учебной деятельности. - М.: АН СССР, 1988. – С. 238–244.
158. Чебыкин А.Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности: Научно-методическое пособие / А.Я. Чебыкин.- Одесса: АстроПринт, 1999. – 158 с.
159. Чефранов В.А. Правовое сознание как разновидность социального отражения. Философско-методологический очерк / В.А. Чефранов. – К.: Вища шк., 1976. – 210 с.
160. Чуричков А. Копилка для тренера: Сборник разминок, необходимых в любом тренинге / А. Чуричков, В. Снегирев. – СПб.: Речь, 2006. – 208 с.
161. Швакин С.В. Системный подход и понятие правовой системы // Вестник Российского государственного торгово-экономического университета/ С.В. Швакин. – 2010. – № 10. – С. 181–182.
162. Шевченко Г.П. Система духовно-нравственного развития учащейся молодежи Украины / Г.П. Шевченко //Педагогика. – 2008. – № 9. – С. 114–120.
163. Шкляр Л.Є. Право як атрибут національної культури: українознавчий аспект/ Л.Є. Шкляр //Феномен української культури: методологічні засади мислення. – К.: Фенікс, 1996. – С. 260–277.
164. Штангрет М.Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / М.Й. Штангрет ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2007. – 18 с.
165. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Издат. группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
166. Юртаева Т.Б. Развитие нравственно-правовой культуры студента в культурно-образовательном пространстве / Т.Б. Юртаева // Проблемы и перспективы развития образования: материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2011 г.).Т. II. – Пермь: Меркурий, 2011. – С. 158–161.
167. Юрчук В.В. Современный словарь по психологии / В.В. Юрчук. – М.: Современное слово, 1998. – 768 с.

168. Ямницький В.М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент: монографія / В.М. Ямницький. – О.: ПНЦ АПН України, 2006. – 362 с.
169. Яр蒂斯 А.В. Лекції з історії світової та вітчизняної культури / А.В. Яр蒂斯, М. В. Мельник. – Львів: Світ, 2005. – 568 с.
170. Blankenburg E. Civil litigation rates as indicators for legal cultures. In.: Nelken D. (ed.) Comparing legal cultures. – Dartmouth, / E. Blankenburg // Brookfield, VT, 1997. – pp. 41–68.
171. Cotterrell R. The concept of legal culture. In.: Nelken D. (ed.) Comparing legal cultures. – Dartmouth / R. Cotterrell // Brookfield. VT. 1997. – pp. 13–32.
172. Cranor C.F. Learning from the law for regulatory science / C.F. Cranor // Law and philosophy. – Dordrecht. 1995. – Vol. 14, № 1. – p. 115–145.
173. Forrester D.B. Education and moral values: Who educates? / D.B. Forrester // Studies. – Dublin. 1997. – Vol. 86, №344. – p. 370–379.
174. Friedman L. Legal culture and social development [Електронний ресурс] / L. Friedman. – Режим доступу <http://www.jstor.org/discover/10.2307/3052760?uid=3739232&uid=2&uid=4&sid=21102624249587>
175. Gibson J.L., Caldeira G. The legal culture of Europe. Law and society review / J.L. Gibson, G. Caldeira. – 30(1). – 1997. – pp. 55–85.
176. Human rights education // J. of moral education. – Abingdon, 1994. – Vol.23, №3. – pp. 235–359.
177. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development: Moral Studies and the idea of Justice / L. Kohlberg. – San-Francisco, 1981. – Vol. 1. – 441p.
178. Michaels R. Legal culture [Електронний ресурс] / R. Michaels // Режим доступу http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3012&context=faculty_scholarship
179. Postema G.J. Morality in the first person plural / G.J. Postema // Law and philosophy. – Dordrecht, 1995. – Vol. 14, №1. pp. 35–64.
180. Slote M. Law in virtue ethics / M. Slote // Law and philosophy. – Dordrecht, 1995. – Vol. 14, №1. pp. 91–113.
181. White L.A. The Concept of Culture / L.A. White // American Anthropologist. – 1959. – Vol.61. – pp. 227–251.

Наукове видання

Чебикін Олексій Якович
Булгакова Валентина Олексіївна

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ
ТА УМОВИ ЇЇ КОРЕГУВАННЯ**

монографія

Одеса, ТОВ «Лерадрук».

Здано до друку: 15.01.2019р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура «Minion». Тираж: 100 прим.
Різографія. Умов. друк. арк. 11
Надруковано з готового оригінал-макету ТОВ «Лерадрук».
67400, Одеська обл., м. Роздільна, вул. Європейська, 44